

Bursa'da IV. Mehmed Sarayı

Mustafa Çağhan Keskin*

Öz

XIV. yüzyıl ilk yarısından itibaren hanedan konutu ve devlet yönetim merkezi olması bakımından tam teşekküllü ilk Osmanlı sarayı olan Bursa Sarayı önce Edirne, ardından İstanbul'un başkent seçilmesiyle önemini yitirmiştir. Hanedan üyeleri tarafından terk edilen saray, zaman içinde harap olmuş ve birkaç kalıntı dışında tümüyle ortadan kalkmıştır. Günümüzde, Bursa Sarayı'nın yerleştiği alanda bulunan yapılaşma, burada arkeolojik bir çalışma yapılmasını engellemektedir. Bu durum, saray hakkında yapılan az sayıdaki araştırmanın büyük ölçüde yazılı kaynaklara dayanmasına neden olmuştur.

XVII. yüzyıla ait kayıtlar ve görgü tanıklarının ifadeleri, terk edilmesinden yaklaşık iki yüzyıl sonra, 1659 yılında Bursa'ya gelen ve iki ay kadar kentte kalan IV. Mehmed'in, ilk Osmanlı sultanlarının konutu olan Bursa Sarayı'nda konaklamadığını, ancak Hisar bölgesinde kendisi için yeni bir saray inşa ettirdiğine işaret etmektedir. Bursa Sarayı'na ilişkin araştırmalar, IV. Mehmed döneminde inşa edilen saraya dair detaylı bilgi ortaya koymamış, bu faaliyeti çoğu kez bir onarım, genişletme olarak değerlendirmiş ve ayrı bir saray olarak ele almamıştır. Diğer bir deyişle, IV. Mehmed tarafından inşa ettirilen Yeni Saray hakkında bir monografi bulunmamaktadır. Bu çalışma, literatürde müstakil şekilde yer almamış bir Osmanlı sarayına ilişkin yazılı kaynakları ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bursa, Saray, IV. Mehmed, Osmanlı Mimarlığı, XVII. Yüzyıl

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, İstanbul/TÜRKİYE, caghankeskin@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0002-6514-1328
DOI: 10.37879/belleten.2020.585
Makale Gönderim Tarihi: 23.01.2019 – Makale Kabul Tarihi: 02.10.2019

Mehmed IV's Palace in Bursa

Abstract

As being the dynastic residence and seat of government, Bursa Palace, that had been the first full-fledged Ottoman Palace since the beginning of the 14th century, had lost its importance after the conquest of Edirne and Istanbul. The palace, had been abandoned by the dynasty, was ruined in time and disappeared ruins. Today, structuring on the area that Bursa Palace was located does not let the archeologic surveys. Therefore, limited number of studies on the palace is based on the written sources.

According to the 17th century records and statement of eyewitnesses, Mehmed IV who visited Bursa for two months in 1659, did not stay in the old palace of his ancestors but built a new palace located on the North-West side of the Hisar (Bursa Castle) Zone. Palace of Mehmed IV have not been mentioned in studies on Bursa Palace in detail, this architectural activity usually was discussed as a renovation or enlargement and never mentioned as an independent structure. This study aims to reveal an Ottoman Palace that had not been studied and taken part in literature.

Keywords: Bursa, Palace, Mehmed IV, Ottoman Architecture, XVIIth Century

Giriş

Hanedan konutu ve devlet yönetim merkezi olması bakımından tam teşekküllü ilk Osmanlı sarayı olan Bursa Sarayı önce Edirne, ardından İstanbul'un başkent seçilmesiyle önemini yitirmiş, terk edilmiş, bakımsızlıktan harap olmuş ve birkaç kalıntı dışında tümüyle ortadan kalkmıştır. Günümüzde, saray yerleşkesinin yerini alan yapılaşma, saraya ilişkin arkeolojik bir araştırmanın yapılmasını güçleştirmektedir. Bu durum, saray hakkında yapılan az sayıdaki araştırmanın büyük ölçüde yazılı kaynaklara dayanmasına neden olmuştur.¹ XV. yüzyıl başından iti-

1 1862-1866 yılları arasında Suphi Bey idaresinde hazırlanan 1/2000 ölçekli Bursa planında, surlar ile çevrili ilk Bursa Sarayı gösterilmektedir (BOA, Haritalar, 509) (Harita 1). Bursa Sarayı hakkındaki monografik çalışmalar; Halûk Şehsuvaroğlu, *Bursa Sarayı*, TİOK, İstanbul 1957; Mustafa Armağan, "Bir Bursa Sarayı Vardı", *MS Tarih Kültür Sanat Mimarlık*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, Sayı 1, Ankara 1999, ss. 86-95; Mustafa Çağhan Keskin, "Çağdaş Kaynaklarda Ankara Savaşı Sonrası Bursa Sarayı'nın Yağmalanması", *Belleter*, S 283, C LXXVIII, Ankara, 2014, ss. 891-906; Hakan Yılmaz, "Yeni Kaynaklara Göre Bursa Beg-Sarayı'nın Orhan Gâzi Döneminde İnşâ Edilen İlk Bölümleri", *Taç Mimarlık Arkeoloji Kültür Sanat Dergisi*, S 7, İstanbul

baren kendi haline bırakılan saray, XVI. ve XVII. yüzyıllarda sultan düzeyinde gerçekleşen birkaç ziyaret dışında gündeme gelmemiştir. XVII. yüzyıla ait kayıtlar ve görgü tanıklarının ifadeleri, 1659 yılında Bursa'ya gelen ve yaklaşık iki ay kadar kentte kalan IV. Mehmed'in, ilk Osmanlı sultanlarının konutu olan Bursa Sarayı'nda konaklamadığını, ancak Hisar bölgesinde kendisi için yeni bir saray inşa ettirdiğine işaret etmektedir.

“Ve selef pâdişâhlarına mahsus sarâyı müfid [u] muhtasâr bu kal'adadır. Tâ Ebü'l-feth Sultân Mehemmed'e gelince pâdişahların sarâyı bu idi. Gâhice Gâzî Hudâvendigâr Murâd Hân-ı evvel Edirne'yi sene (---) târihinde feth edüp Edirne Sarâyı'nda sâkin idi. Ebü'l-feth sene (---) târihinde İslâmbol'u feth edüp tâht-ı sâlis olup Bursa'ya ve Edirne Sarâyı'na râğbet kalmayıp Bursa Sarâyı hâlâ mu'attaldır”.²

Evlîya Çelebi'nin XIV. yüzyıl başından XVII. yüzyıl ortasına kadar geçirdiği süreci özetlediği ilk Bursa Sarayı, Hisar bölgesinin kuzey doğusunda, Tophane olarak adlandırılan mevkide, Şehadet Camisi'nin kuzeyinde yer almaktadır.³ 1326 yılında

2015-2016, ss. 54-65. Ayrıca 2014 yılında Bursa Büyükşehir Belediyesi'nin *Bursa'da Zaman* adlı yayının 10. sayısında bir dizi makale yayınlandı; Hacı Tonak, “Kayıp Bir Hazine: Bursa Bey Sarayı”, ss. 3-7; İsmail Cengiz, “Osmanlı'nın Kuruluşu'nda ve Bey Sarayı'nda Güvenlik”, ss. 8-11; Aziz Elbas, “Bursa Sarayını Bekliyor”, ss. 12-17; Sezai Sevim, ss. 18-23; Sadettin Eğri, “İhtişamlı Saraylara Eleştirel Bakış ve Bursa Sarayı”, ss. 24-27. Bursa Sarayı'na değinen çeşitli yayınlar; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimari Çağının Menşesi Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1966, s. 117; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, ss. 26-28; Saadet Maydaer, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa'da Bir Semt Hisar*, Emin Yayınları, Bursa 2009, ss. 180-191; Albert Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, çev. Neslihan Er, Hamit Er, Aykut Kazancıgil, Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010, ss. 28-29; Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, cilt 4, haz. Hüseyin Algül vd., Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2010 ss. 79-80.

Bursa Sarayı'na değinen araştırmacılar, IV. Mehmed döneminde inşa edilen saraya çoğu kez bir onarım, genişletme olarak yaklaşmış ve ayrı bir saray olarak ele almamıştır. Bu nedenle, IV. Mehmed tarafından inşa ettirilen Yeni Saray hakkında bir monografi bulunmamaktadır.

2 Evliya Çelebi bin Derviş Mehemmed Zilli, *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi 2. Kıtâp Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu*, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Zekeriya Kurşun, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, ss. 10-11.

3 Banisi I. Murad'ın Kosova Savaşı'nda şehit olmasına nispeten Şehadet Camisi adını alan yapı on altıncı yüzyıl şer'îye sicillerinde *Saray Camii*, çevresi de *Saray Camii Mahallesi* olarak anılmaktadır [Ergenç, *age*, s. 26; Maydaer, *age*, s. 181]. On beşinci yüzyıl Osmanlı müelliflerinden Aşıkpaşazade cami ile saray arasındaki ilişkiyi vurgulamaktadır; “[Murad Hüdâvendigâr] kendiye Bursa hisârında sarây kapısında bir câmi' yaptı” şeklinde bahseder [Aşıkpaşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, Tevârih-i Al-i Osmân, haz. Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç, Gökkuşe Yayınları, İstanbul 2010, s. 328. Günümüzde sarayın yerinde Ordu Evi ve ve Tophane Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi bulunmaktadır.

kentin fethinden itibaren hanedan konutu ve devlet yönetim merkezi olması bakımından özellikle XIV. yüzyılda, Orhan Bey, Murad Hüdâvendigâr ve Yıldırım Bayezid'in saltanat dönemlerinde, en hareketli günlerini yaşayan saray,⁴ 1402 yı-

- 4 Bursa Sarayı'nın bu en hareketli günlerinden bazı kesitler kaynaklara yansımıştır. Rum teolog ve mistik Gregory Palamas, 1354 yılında esir olarak bulunduğu Bursa'da, Orhan Bey'in sarayında bazı dini tartışmalara girdiğini bildirmektedir [Cemal Kafadar, *İki Cihan Aresinde Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, çev. Ceren Çıkan, Birleşik Yayınevi, Ankara 2010, s. 140]. Murad Hüdâvendigâr'ın oğulları Bayezid, Yakup ve Savcı Bey'in sünnet olmaları şerefine sarayda düzenlenen eğlencede Karagöz oyununa benzer *zill u hayal'* adı verilen bir gösteri yapılmıştır [İbn-i Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman*, II. Defter, haz. Şerafettin Turan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, ss. 92-93]. Yıldırım Bayezid ile Germiyanoglu ailesinden Sultan Hatun'un günlerce süren düğününe Anadolu Beylikleri ve Mısır Memluk Sultanı'nın elçilik heyetlerinin de aralarında bulunduğu davetliler katılmış, Osmanlı hanedanının gücü ve zenginliğini ortaya koyan değerli hediyeler dağıtılmıştır [Aşık Paşazade, *a.g.e.*, ss. 329-330].

Saray en gösterişli ve kalabalık günlerini Yıldırım Bayezid'in saltanatı döneminde yaşamıştır. On beşinci yüzyılda yaşamış Rum tarihçi Doukas, sarayda, Bayezid'in isteklerini yerine getirmek ve onu eğlendirmek üzere farklı milletlerden çok sayıda hizmetlinin yer aldığını bildirir [Doukas, [Mikhaél], *Tarih* (Anadolu ve Rumeli 1326-1462), çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, ss. 48-49]. Doukas, uluslararası bir saray ortamı betimlerken pek de abartıyor sayılmaz. Bayezid döneminde sarayın, şairler (örneğin Şeyhoğlu Mustafa, Şeyhî, Ahmed-i Dâ'i) [Halil İnalçık, *Has-bağcede 'ayş u tarab, Nedimler Şâirler Mutrîbler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, ss. 99-112], soytanlar (örneğin Mashara Arab) [Aşık Paşazade, *a.g.e.*, s. 342], savaş esirleri (örneğin Johannes Schiltberger) [Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 1997], Yahudi filozof Elliseus ve öğrencisi Plethon [Kafadar, *a.g.e.*, s. 140], Memlûk elçileri (örneğin Emir Al-Hasene el-Keçkenî) [Şevkiye İnalçık, "İbn Hâcer'de Osmanlı'lara Dair Haberler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C 6, S 3, Ankara 1948, ss. 189-195], Yıldırım Bayezid'in eşi Sırp Prenses Mileva Olivera Lazarevic ve kardeşi Stefan Lazarevic [Olivera hakkında: Mustafa Çağhan Keskin, "Osmanlı Sarayı'nda bir Sırp Prenses: Mileva Olivera Lazarevic", *Bilgi*, S 82, Ankara 2017, ss. 269-301] ve hatta Bizans İmparatoru II. Manuel Palaeologus [İmparatorun Yıldırım Bayezid'in yanında bulunduğu dönemlerde kaleme aldığı mektuplar için; John W. Barker, *Manuel II Palaeologus 1391-1425 A Study In The Late Byzantine Stewardship*. Rutgers University Press, New Brunswick New Jersey 1969, s. 93; Heath W. Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 32; George T. Dennis, *The Letters of Manuel II Palaeologus: Text, Translation and Notes*, Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 1977, s. 48] gibi sakinleri ve uzun süreli ziyaretçileri vardı. Yıldırım Bayezid'in eğlencenin yanı sıra lükse de tutkun olduğu bilinmektedir [Feridun Emecen, "İhtirasın Gölgesinde Bir Sultan: Yıldırım Bayezid". *Osmanlı Araştırmaları / Journal of Ottoman Studies*, S XLIII, İstanbul 2014, ss. 67-92]. Memlûk elçisi al-Keçkenî, Bayezid'in lüks tutkusunu dile getirir; "Elçi olarak Ebu Yezid'e gittiğim vakit onunla beraber hamama girdim. Burada içinde yıkandığı bir havuz vardı ki tamamıyla gümüş idi, keza içinde yemek yediği, içtiği ve kullandığı kaplar da böyle idi" [Şevkiye İnalçık, *a.g.m.*, ss. 189-195]. On altıncı yüzyıl tarihçilerinden Bostanzâde Yahya Efendi ise Ankara Savaşı'nda alınan mağlubiyeti büyük ölçüde Bayezid'in saray ortamına ve alışkanlıklarına bağlar; "Timur olayına üç şey sebep olmuştur: biri içki içmek, ikincisi haram kaptan (altın ve gümüş kaplardan) yemek, üçüncüsü ise Las (Sırp) Kralı'nın kızını almak" [Bostanzâde Yahya Efendi, *Duru Tarih, Tarih-i Sâf / Tuhfetü'l-Ahbab*, haz. Necdet Sakaoğlu, Milliyet Yayınları, İstanbul 1978, s. 47].

İnönü Ankara Savaşı'nın ardından Timur'un Bursa'ya gönderdiği ordu tarafından yağmalanmış⁵ ve İstanbul'un fethinden önce Çelebi Sultan Mehmed, II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed dönemlerinde özellikle Edirne Sarayı tercih edilmiştir.⁶

Sarayını İstanbul'a taşıyan Fatih Sultan Mehmed doğu seferleri sırasında birkaç kez Bursa Sarayı'nda konaklamıştır.⁷ II. Mehmed'in ölümünün ardından ağabeyi II. Bayezid ile taht için mücadele etmek durumunda kalan Cem Sultan, Bursa Sarayı'nda saltanatını ilan etmiştir.⁸ Cem Sultan'ın on sekiz gün süren macerasının

- 5 Detaylı bilgi için bakınız: Mustafa Çağhan Keskin, a.g.m, 2014, ss. 891-906. Savaş sırasında kentte bulunan İtalyan tüccar Gerardo Sagredo'ya Timur'un gönderdiği ordu 3 Ağustos 1402 tarihinde Bursa'ya ulaştı [Marie Mathilde Alexandrescu-Dresca, *La Campagne De Timur En Anatolia*, Monitorul Oficial Si Imprimeriile Statului, Bükreş 1942, ss. 129-134. Bursa Sarayı'nı yağmalayan ordu Osmanlı hazinesi ile aralarında Bayezid'in Sırp eşi Olivera'nın da bulunduğu bazı saray halkını ele geçirdi [Bursa Sarayı'nın yağmalanması hakkında bilgi veren bazı birincil kaynaklar: Nizamüddin Şami, *Zafername*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, ss. 311-315; Cherefeddin Ali of Yazd, *The History of Timur-Bee*, Known by the name of Tamerlain the Great, Emperor of the Moguls and Tartars: Being an Historical Journal of his Conquests in Asia and Europe II, trans. Petis de la Croix, J. Darby in Bartholomeus Close vd., London 1723, s. 262; Schiltberger, a.g.e., s. 67; Doukas, a.g.e., ss. 61-62; İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr Fî Nevâib-i Timûr*, (Bozırdan Gelen Bela), çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 315; Osmanlı tarihçileri kentin yağmalanmasına değinmekte ancak saray konusunda suskun kalmaktadır. Örneğin; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't Tevârih*, yay. İsmet Parmaksızoğlu, c. 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1974, s. 293]. Bursa Sarayı'nın yağmalanması sonucu elde edilen hazine Semerkand'a götürülmüş, 1405 yılında Timur'un torunu Uluğ Bey'in düğününde sergilendi. Bu düğünde bulunanlardan Kastilya elçisi Ruy Gonzales de Clavijo, Bursa Sarayı'nın kapısını gördüğünü dile getirirken; İbn Arabşah Bursa Sarayı'ndan getirilen üzerinde canlı figürleri bulunan devasa boyuttaki rengarenk bir kumaştan söz eder [Ruy Gonzales de Clavijo, *Narrative of the Embassy of Ruy Gonzales de Clavijo to the Court of Timour at Samarcand A.D. 1403-6*, çev. Clemens R. Markham, Hakluty Society, Londra 1859, s. 160; İbni Arabşah, a.g.e., s. 348].
- 6 Doğudan gelebilecek tehlikelere açık olduğu anlaşılan Bursa Sarayı artık rağbet görmese de kent İstanbul'un fethine kadar sembolik önemini korumuş, Çelebi Sultan Mehmed ve II. Murad ikamet ettikleri Edirne'de vefat etmelerine rağmen Bursa'da inşa ettirdikleri külliyelerine defnedilmiştir.
- 7 1451 yılında Karaman seferi gidiş ve dönüş yolunda ilk kez sultan olarak Bursa Sarayı'nda bulunan Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra Anadolu'nun durumunu kontrol etmek ve babasının mezarını ziyaret etmek amacıyla tekrar Bursa'ya gelerek yaklaşık bir ay burada konaklamıştır. 1461 yılında Trabzon seferi sırasında da Bursa'ya uğramıştır [Nicolae Jorga, *Büyük Türk*, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 21, 123-127; Franz Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, çev. Dost Körpe, Oğlak Kitap, İstanbul 2010, s. 78, 176-180; Kritovulos, İstanbul'un Fethi, çev. Karolidi, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 122].
- 8 “(Cem Sultan) On sekiz gün edâd-ı that Burûsu'da karâr idüp, hulbe vü sikke nâm-ı nâmîsiyle müşerref oldı.” [Behiştî Ahmed Çelebi, *Târih-i Behiştî Vâridât-ı Sübhânî ve Fütühât-ı Osmânî (791-907 / 1389-1502) II*, haz. Fâtma Kaytaz, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016, s. 336. Ayrıca; M. Cavid Baysun, “Cem”, *İslam Ansiklopedisi*, C 3, İstanbul 1979, s. 71; Mahmut H. Şakiroğlu, “Cem Sultan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 7, İstanbul 1993, s. 283.

ardından, Bursa Sarayı bu kez II. Bayezid'in oğulları arasındaki taht mücadelesi sırasında gündeme gelmiştir. Şehzade Ahmed ile mücadele eden Yavuz Sultan Selim 1512 yılı Kasım ayında Bursa'ya gelmiş ve kışı burada geçirmiştir.⁹ Selim'in ardından, Bursa Sarayı yaklaşık yüzyıl boyunca herhangi bir Osmanlı sultanını ağırlamamıştır.

Sarayın mimarisi hakkında dönem kaynakları suskundur. Çeşitli görgü tanıklarının dikkatini, özellikle saray bahçesinde bulunan havuz ile ortasında bulunan köşk çekmiştir.¹⁰ Havuzdan ilk söz eden 1432 yılındaki ziyareti sırasında kendisine sultanın bu havuzda kadınlarla eğlendiği söylenen Fransız Bertrandon de la Broquière'dir;

“Bu şehrin, batıya doğru uzanan alçak dağlardan biri üzerine kurulmuş büyük ve çok güzel bir iç kalesi de vardı; şehirde binlerce ev bulunuyordu. Hükümdar konağı [saray] da buradaydı ve çok güzel bir yapıydı. Bana söylediğine göre bu sarayda elli kadar kadın vardı, burada zevk ü sefa içinde yaşıyordu. Sarayın bir bahçesi vardı ve içinde büyük bir havuz bulunuyordu; hükümdar burada, camı istediği zaman o çok güzel kadınlardan biriyle oynayırmış; havuzda bir de küçük sandal varmış; bunlar hep benim kulağıma gelenler, çünkü ben sarayı ancak dışarıdan görebildim”.¹¹

- 9 Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't Tevârih*, yay. İsmet Parmaksızoğlu, C 4, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992, s. 151. Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi Sahâif-ül-ahbar fî Vekâyi-ül-a'sâr*, çev. İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul t.y., s. 452. II. Bayezid'in oğullarından Şehzade Korkut da 1511 yılında Bursa kadısından sarayda bulunan tüfek sayısının bir dökümünün istemiştir [Kepecioğlu, *a.g.e.*, cilt 3, s. 48].
- 10 1833 yılında Bursa'yı ziyaret eden Charles Texier de bu havuza ait kalıntıları görmüş olmalıdır; “bugün ancak kurumuş ve bozulmuş su yolları kalmış olan o muhteşem bahçeler, Sultan Murad'ın zarif sarayını çeviriyordu” [Charles Texier, “Küçük Asya” *Bithynia*, haz. Raif Kaplanoğlu, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, ss. 168-169; özgün kaynak: Charles Texier, *Description de l'Asie Mineure faite par ordre du gouvernement français, de 1833 à 1837*, Cilt 1-3, Paris 1839/1840]. İhtifalçı Mehmet Ziya 1896 yılında, Pınar Başı suyunun saraya aktarılarak, buradaki fiskiyeler vasıtasıyla mermer havuzları doldurduğundan söz etmektedir; “Bursa'nın en eski suyu Pınar Başı'dır. Çünkü eski müverrih ve vak'aniüstler yalnız bu sudan bahsediyorlar. Evveleri payitaht-ı Osmanî olmak şerefini haiz olduğu zamanlar, (Pınar Başı) suyu tahtü'l-arz künkler vasıtasıyla Hüdavendigar Gazi hazretlerinin sarayına nakl ve îsâl edilerek orada mermer havuzlar derûnunda ve hakikaten musanna' fiskiyelere aktırılmış” [İhtifalçı Mehmet Ziya, *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, haz. Melek Çoruhlu, Kırkambar Yayınları, İstanbul 2009, s. 132]. Aşıkpaşazade, 1413 yılında kentü kuşatan Karamanoğlu Mehmed Bey'in sur içindeki halkı susuz bırakmak için Pınarbaşı suyunun kente girmesini engellemeye çalıştığını bildirmektedir [Aşık Paşazade, *a.g.e.*, s. 357].
- 11 Bertrandon de la Broquière, *Bertrandon de la Broquière'nin Deniz Aşırı Seyahati*, edit. Ch. Schefer, sunuş Semavi Eyice, çev. İlhan Arda, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 203. de la Broquière, Sultan II. Murad ile görüşme fırsatı bulduğu Edirne Sarayı'nı detaylı şekilde anlatır; *a.e.*, ss. 242-251. Ay-

1588 yılında Bursa'ya gelen Alman Reinhold Lubenau, virane olarak tanımladığı sarayın bahçesindeki havuz ve ortasında ki köşkün ayrıntılı tarifini yapar;

“Sarayın ön cephesi doğuya bakar ve ilave bir surla çevrili halde kapısı kilitli tutulur. Gelgelelim şu an her yanıyla virane duruma düşmüş. Şehre doğru surların yanında hoş bir bahçe var aynı zamanda. Bahçenin ortasında, kırık kayalarla doldurulmuş, kare şeklinde bir havuz, havuzun ortasında ise dört mermer sütundan inşa edilmiş hoş bir eğlence evi var. Eğlence evinin ortasındaki fiskeye bozulmuş durumda, yuvanın tepesindeyse çatı vazifesi gören hiçbir şey yok”.¹²

XVI. yüzyıl şairlerinden Bursalı şair Lâmiî Çelebi, *Şehrengiz-i Bursa* adlı manzûmunda sultanlar tarafından terk edilen “*Sarây-ı Sultânî*”nin padişahın ayrı kalmanın hüznüyle harap olduğunu, çeşmelerin ağlayarak aktığını, kemerlerin eğildiğini, sütunların ise hüznü servilere benzediği dillendirmektedir.¹³ Alegorik ifadeler kullanan Lâmiî Çelebi sarayın mimarisi hakkında detaylı veri sunmuyor olsa da beyitlerinde, de la Broquière ve Lubenau'nun dikkatini çeken havuz ve köşke göndermede bulunur;

“Muhît-i havz gerdûn gibi dâyir
Zevî'l-ebşâr olur seyrinde hâyir
Dırâhşan tal'at sîm-âba benzer
Safâ-yı cismi sîm-nâba benzer
Beyaz çeşmdür ol havz-ı pür-zeyn
Bu rûşen kasr içinde kurretü'l-ayn”

XVI. yüzyılda, sarayın gözden çıkarılmış olduğu anlaşılmaktadır. 1571 tarihinde Bursa kadısına gönderilen bir fermanla, II. Selim, Muradiye Külliyesi'nde bulunan kardeşi Şehzade Mustafa'nın türbesi için sarayda bulunan mermer sütunlardan dördünün kullanılabileceğini, ancak sarayın herhangi bir yerine zarar gelmeyecek şekilde, yeterli miktarda sütunun alınmasını söylemektedir;

rica; M. Le Grand D'Aussy, *The Travels of Bertrandon de la Broquière, Counsellor & First Esquire-Carver to Philippe le Bon, Duke of Burgundy, to Palestine, and his Return from Jerusalem Overland to France, During the Years 1432 & 1433*, trans. Thomas Johnes, James Henderson, Hafod 1807, ss. 207-208.

12 Reinhold Lubenau, *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*, Cilt 3, ed. W. Sahn, Königsberg 1915, s. 76-79'dan naklen Heath W. Lowry, *Seyahatların Gözüyle Bursa, 1326-1923*, çev. Serdar Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 27. Lubenau seyahatnamesinin Türkçe çevirisi: Reinhold Lubenau, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde, 1587-1589*, iki Cilt, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.

13 Lâmiî Çelebi, *Bursa Şehrengizi*, haz. Mustafa İsen-Hamit Bilen Burmaoğlu, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2011, s. 51. Farklı bir versiyonu için bakınız; Armağan, a.g.m., s. 92.

“...merhum karındaşım Mustafa – tâbe serâhunun türbesine mermer direkler lazım olub Eski Saray’da ba’zı yıkılmış mermerler ve dört kat’a direkler olub anlar alınub sarf olunmak münasibdir, deyu bildirmişsin. Buyurdum ki, göresin, ol mermerler ve dört direk binâyâ muttasıl olmayub alındığı takdirce yerinde kalan binâyâ zarar gelmez ise kifâyet mikdârı mermerler ve direk alınub türbe-i mezbûra sarfedesin. Amma sarayın bir divarı veya bir mahalli yıkılmadan ve bu sebep ile ziyâde mermer ihrâcından hazer edesin”.¹⁴

Bu dönemde, saray, hanedan tarafından terk edilmiş olsa da halen çeşitli görevlileri bulunmakta; sarayın güvenliği sağlamak ve saray bünyesindeki ahır-ı has, ambar-ı hassa, simithane ve helvahanede görev almaktadır. Ahır-ı has; ağa odası, depo ve mutfaktan oluşur.¹⁵ Bursa çevresinden elde edilen buğday ambar-ı hassada depolanmaktadır.¹⁶ Ambar-ı hassada depolanan maddeler, simithanede işlenmektedir. İstanbul’un dışında olduğu halde doğrudan Topkapı Sarayı’ndaki Matbah-ı Âmire’ye bağlı bir birim olan simithanede çalışan görevliler buğdayın temin edilmesinden öğütülmesine kadar bütün safhalarda hizmet vermektedir.¹⁷

14 Ergenç, *a.g.e.*, s. 26. Günümüz Türkçesiyle, “Merhum kardeşim Mustafa’nın türbesine mermer direkler lazım olduğundan, Eski Saray’da bulunan bazı yıkılmış mermerler ve dört sütunun alınıp kullanılabileceğini bildirmişsin. Buyurdum ki, gördüğün; mermerler ve dört sütun binaya bitişik değilse ve alınmaları halinde yapı zarar görmeyecek ise, yeterli miktarda mermer ve sütun alarak adı geçen türbede kullan. Ama sarayın bir duvarı ya da bir yerinin yıkılmaması için fazla mermer alınmasından kaçın.” Ayrıca bakınız: Mustafa Çağhan Keskin, “Gecikmiş Bir İade-i İtibar: Şehzade Mustafa Türbesi ‘Merkad-i Gülzar-ı Sultan Mustafa’”, *Ölüm Sanat Mekan V*, der. Gevher Gökçe Acar, DAKAM Yayınları, İstanbul 2015, ss. 252-268.

15 Ahır-ı Has’ta genellikle gayrimüslimler görev almaktaydı. 1487 tarihli bir kayıta “Bursa’da olan beğlik taylara hizmet iden zimmiler bunlardır ki zikir olunur” şeklinde bu kişilerin isimleri verilir [Lowry, *a.g.e.*, 2004, s. 40]. Ahırın masrafları Bursa Hassa Harç Eminliği tarafından karşılanmaktaydı [Arif Bilgin, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu Bursa Hassa Harç Eminliği*, Kitabevi, İstanbul 2006, s. 179-179]. 1526 yılında 200, 1572 yılında ise 190 beygir satın alınan ahırda [Maydaer, *a.g.e.*, s. 185], 1604 yılında ahırda 54 görevli çalışmaktaydı [Bilgin, *a.g.e.*, s. 179].

16 Ambar-ı Hassa’da kalitesine göre ayrılan, öğütülmek üzere değirmenlere gönderilen buğday, has un olarak depolanmakta ve daha sonra sarayda kullanılmak üzere İstanbul’a yollanmaktaydı [Bilgin, *a.g.e.*, s. 45; Maydaer, *a.g.e.*, s. 185]. 1600-1613 yıllarına ait belgelerden Bursa Hâssa Harç Emîni’nin mukâta’alardan topladığı parayı Topkapı Sarayı’nın kileri için buğday, un, tarhana ve pirinç gibi yiyecekler ile Uludağ’dan buz sağlanmasına sarf ettiği anlaşılmaktadır [Ergenç, *a.g.e.*, ss. 222-224].

1588 yılında Bursa’da bulunan Lubenau, Ambarı Hassa’da özellikle acemioglânların çalıştığını bildirmektedir: “[Saray] içinde sadece bahtsız Hristiyan çocuklarından oluşan fazla sayıda acemi oğlanı (Atschamoglanen) oturuyor. Buğdayları türlerine göre ayırmak, defalarca yıkamak ve kurulamak onların vazifesi. Unu titizlikle temizler ve kirlerinden arındırırlar. Un, her ay Konstantinopolis’e, Sultan’ın ekmeğinin fırınlanmasında kullandığı yere gönderilir” [Lowry, *a.g.e.*, 2004, s. 27].

17 Buranın idaresi Simitçibaşı adı verilen bir görevlide bulunmaktaydı. Ustalaşmış eleman bulunmadığı takdirde acemioglânları da bu bölümde çalışmaktaydı. Simitçilerle ilgili kayıtlardan,

Helvahanede ise İstanbul'a gönderilmek üzere şerbet, rubb adı verilen bir çeşit meyve suyu ve turşu hazırlanmaktadır.¹⁸ Bu birimlere ilişkin kayıtlardan sarayın XVI. yüzyılda halen ciddi bir nüfusu barındırdığı anlaşılır.¹⁹

1675 yılında Bursa'yı ziyaret eden İngiliz gezgin John Covel, sarayın halen bir imalathane olarak kullanıldığını gözlemlemiştir.²⁰ Oysa, bu süreçte, 1605, 1633 ve 1659 yıllarında üç ayrı sultan Bursa'yı ziyaret etmiştir. 1605 yılı Aralık ayında bir isyanı bastırmak amacıyla Bursa'ya gelen Sultan I. Ahmed, yaklaşık bir yüzyıl sonra sarayda konaklayan ilk Osmanlı sultanı olmuştur.²¹ Dönem müelliflerinden Naimâ Mustafa Efendi, I. Ahmed'in iki hafta kadar süren ziyareti için sarayda bazı hazırlıkların yapıldığından bahseder;

sayılarının on altıncı yüzyıl başında 16 kişi iken yüzyıl sonunda iki katına çıktığı anlaşılmaktadır. On yedinci yüzyıldan itibaren burada çalışanların sayısının sürekli olarak azalmıştır. 1628'de 31 iken 1631'de bu sayı 24'e kadar indi. Yüzyıl ortalarına gelindiğinde ise, maaş defterlerinde bu grubun adına rastlanmamaktadır. Ancak, yine de burada buğday üretiminin devam ettiğine ilişkin kayıtlar mevcuttur [Maydaer, *a.g.e.*, ss. 187-188].

- 18 Bilgin, *a.g.e.*, s. 160; Maydaer, *a.g.e.*, s. 189.
- 19 Saraydaki toplam görevli sayısına ilişkin bir kayıt bulunamamıştır. Öte yandan, saraydaki görevlilere dair özellikle Bursa Şer'iyye sicillerinde çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Örneğin, 1518 yılında sarayda görevli dört acemi oğlandan biri öldüğü, biri sakatlandığı, biri ise ayrıldığından saray idarecisi olan saray üç oğlana ihtiyaç olduğunu bildirmiştir [Maydaer, *a.g.e.*, s. 188]. Aynı yıla ait başka bir kayıta, saraydaki oğlanlardan bazılarının Yıldırım Darüşşifası'nda görevlendirildikleri görülmektedir [Osman Çetin, "Payitaht Bursa'da Sultan Yıldırım Bâyezid Dârüşşifası", *Payitaht Bursa'da Kültür ve Sanat Sempozyumu Kitabı (07-08 Nisan 2006-Bursa)*, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2007, s. 206]. 1549 yılında sarayda görevli bir acemi oğlanı saray için saklanan undan bir miktarını bir Yahudi esnafa emanet olarak vermişti [Maydaer, *a.g.e.*, s. 188]. 1593'te sarayda görevli acemi oğlanlarından birinin gece saatlerinde duvardan düşerek ölmesinin soruşturulması istenmişti [Ergenç, *a.g.e.*, s. 25]. Simithane'de görevli Helvacıoğlu Mustafa adında biri yanında sarayda görevli beş-on levend ile birlikte bir hırsızlığa karışmıştı [Maydaer, *a.g.e.*, s. 188].
- 20 "...buraya ilk önce bir saray inşa edilmiş fakat şimdiyse bir imalathane var. Bilhassa Ulu Senyör'ün yiyeceği ekmeleleri yapmak amacıyla, buğday ve pirinçten bir tür kaliteli un imal ediyorlar. Bu un nerede olursa olsun ona ulaştırılmak üzere (şu an Adrianopolis'te [Edirne]) saraya gönderiliyor. Buğdaylar ıslatıldıktan sonra özel bir yöntemle kurutulur. Bana, unun bu şekilde başka hiçbir yerde yapılmaya imkânının olmadığını söylediler" [Dr. John Covel, *Dr. John Covel, Voyages en Turquie, 1675-1677*, trans. Jean-Pierre Grélois, Paris 1988, s. 150'den naklen Lowry, *a.g.e.*, s. 29.
- 21 Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Cilt 2, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 292-294; Solak-Zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-Zâde Tarihi*, Cilt 2, haz. Vahit Çabuk, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1989, s. 452; Mustafa Sâfi, *Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-Tevârih'i*, haz. İbrahim Hakkı Çuhadar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 41; Yılmaz Akkılıç, "Beş Padişahın Bursa Gezileri", *Bursa Defteri*, Osmanlı Özel Sayısı-2, Bursa 1999, ss. 38-39.

“...Bursa muhafazasında olan Nakkaş Hasan Paşa'ya emr-i şerif gönderip, Bursa Sarayı'nın temizleme (tanzif) ve zad ü zevad (azıklar) hazırlanması ferman olundu (...) ve müzeyyen bir alayla Bursa'ya teşrif ettiler. Bursa Sarayı'na nüzul edip ertesi gün vüzera ve Kadı Askerler vesair vükela, meş-revet için Divan-ı Hümayun'a davet olundu”.²²

Naîmâ, sarayın durumu hakkında detay vermese de sultanın konaklaması için yapılan hazırlık muhtemelen basit bir temizlikten ibaret değildir. Dönemin İngiliz elçisi Lello'ya göre, sultanın Bursa'da kısa süre konaklamasının nedeni şiddetli kış soğuşuna alışkın olmamasından dolayı hastalanmasıdır.²³ Lello'nun kaydı, Bursa Sarayı'nın sultanın yapılan tüm hazırlıklara rağmen sultanın alışageldiği konfor koşullarını sağlamadığını düşündürmektedir.

I. Ahmed'in ziyaretinden yirmi sekiz yıl sonra, 1633 yılında Bursa'ya gelen oğlu IV. Murad sarayda ancak beş gün konaklamıştır.²⁴ Siyasi bir önemi olmadığından kaynaklarda pek fazla değinilmeyen bu ziyaret için de sarayda bazı hazırlıklar yapılmış olmalıdır, ancak kapsamlı bir onarım yapıldığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

1656 yılında Fransız gezgin Jean Thévenot Bursa'ya geldiğinde sarayın artık bir harabe durumunda olduğu gözlemini yapar; “*kalenin içinde, eskiden ilk Osmanlı sultanlarının sarayı olan muhteşem bir binanın kalıntıları görülmüyor; saray bugün harabeye dönmüş durumda*”.²⁵ Döneme ait kayıtlar ve görgü tanıkları, Thévenot'un ziyaretinden yalnızca üç yıl sonra kente gelen IV. Mehmed'in harabe haline gelen sarayda konaklamadığını göstermektedir.

1659 yılında Anadolu'da sultana karşı ayaklanmış olan Abaza Hasan'ın katlinin ardından Bursa'ya hareket eden Sultan IV. Mehmed 19 Temmuz 1659 günü kente ulaşmıştır.²⁶ Valide Hatice Turhan Sultan ve kalabalık bir heyet ile Hırka-ı Şerif de

22 Naîmâ Mustafa Efendi, *Târîh-i Naîmâ*, 7 Cilt, çev. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1967, ss. 452-453.

23 Orhan Burian, *Babüli Nezrinde Üçüncü İngiliz Elçisi Lello'nun Muhtırası*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1952, ss. 66-67.

24 Naîmâ, *a.g.e.*, ss. 1238-1240; Akkılıç, *a.g.m.*, ss. 39-40.

25 Jean Thévenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, ss. 113-114; Ayrıca, Jean Thévenot, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*. Parts 1-3, R. L'Estrange. London 1686, ss. 87-89; Jean Thévenot, *L'Empire du Grand Turc (vu par un sujet de Louis XIV, Jean Thévenot)*, haz. François Billaçois, Calmann-Levy, Paris 1965, ss. 243-248.

26 28 Şevval 1069. Kayıtlarda bu tarihin Cuma günü olduğu belirtilse de takvimlere göre Cumartesi günüdür.

beraberinde bulunan Sultan kentte yaklaşık yetmiş gün konaklamış, Avusturya/ Nemçe elçisi de burada kabul edilmiştir.²⁷ Dönem müellifleri, Sultanın yeni inşa edilen saraya yerleştiğini bildirmektedir. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'ya göre saray hizmetlileri görevlerine göre farklı evlere yerleştirilmiş, evler arasında kapılar açılıp, köprüler kurulmuş ve 'Hırka-i Şerif' silahdar ağanın odasına yerleştirilmiştir. Birkaç gün çadırlarda konaklamak durumunda kalan Devlet ileri gelenleri ise salı günü kente girerek konaklara yerleşmiştir

“...yigirmi sekizinci Cum'a gün azîm alaylar ile şehri Burusa-i bihişt-âsâya duhûl, birkaç eyyâm ârâm olunmak üzere şehri dil-güşâde müceddeden binâ olunan sarây-ı behçet-fezâlarına şeref-nüzûl buyurdılar... ve ârâmgâh-ı sultânî olan sarây-ı hüsrevânî Dârü'ssa'âdetü'l-aliyye olmağla Enderûn-ı hümâyûn ağaları cümle evlere gönderilüp ve her sınıfa başka hâneler ta'yîn olunup ve hânedan hâneye köprüler ve kapular ihdâs olundu ve Hırka-i Şerif, silahdâr ağa sâkin olduğu oda penceresine muttasıl bir suffe-i mürtefi'anın köşesinde, kürsi üzerine vaz' ve her gece mu'tâd üzere nevbetci olan Hasoda ağaları üd u anber ile tebhîr idüp, kurb-ı şerîfinde mukîm olurlardı ve mâh-ı Zi'lka'de'nin ikinci Salı gün dahi erkân-ı devlet çadırlardan şehre girüp konaklara yerleşdiler”.²⁸

Silahdar Ağa'nın anlattığından yeni sarayın mimarisi hakkında detaylı bilgi edine-memekle birlikte, hizmetlilerin evlere yerleştiği ve bunlar arasında köprüler kurulduğu bilgisi ilgi çekicidir.²⁹ Bu evler, Bursa Şer'iyye Sicilleri'nde yer alan 15

27 Sultanın Bursa seyahatinin detayları için: Naîmâ, *a.g.e.*, ss. 2896-2898; Nazire Karaçay Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-Ca.1106/1654-7 Şubat 1695)*, Doktora Tezi, T.C. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, ss. 188-191; Ahmet H. Arslantürk – Murat Kocaaslan, *Dördüncü Mehmed Saltanatında İstanbul Risâle-i Kürd Hatîb*, Okur Akademisi, İstanbul 2014, ss. 36-38; Mehmet Halife, *Târih-i Gilmânî*, haz. Kâmil Su, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1976, ss. 82-84; Abdurrahman Abdî Paşa, *Abdurrahman Abdî Paşa Vekâyi'-Nâmesi [Osmanlı Tarihi (1648-1682)]*, haz. Fahri Ç. Derin, Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2008, ss. 137-140; Ziya Yılmaz (haz.), *İsâ-Zâde Târîhi (Metin ve Tahlil)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1996, ss. 57-58; Akkılıç, *a.g.m.*, ss. 40-41.

28 Karaçay Türkal, *a.g.e.*, s. 189.

29 Naîmâ da benzer cümleler kurmaktadır; “...büyük bir alay ile Bursa şehrine gürüldü. Birkaç gün o gönül açıcı şehirde dinlenmek için, şehirde yeni yapılan saray-ı âmireye indiler... Padişahın oturduğu şahane saray, padişahın mes'ud evi olduğundan bütün Enderûnu hümâyûn ağaları evlere kondurulup her sınıfa başka yerler tayin olundu. Evden eve köprüler kuruldu... Devlet erkânının hepsi çadırlar ile dışarıya konmuşlardı... Sonra onlar da tamamen şehre girip konaklara yerleştiler” [Naîmâ, *a.g.e.*, ss. 2896-2879]. Fındıklılı Mehmed Ağa ve Naîmâ saray halkının yerleştiği evler arasında kurulan köprüler konusunda özellikle dönemin görgü tanığı olan Abdurrahman Abdî Paşa'yı tekrarlamaktadır “*Arâmgâh-ı Sultânî olan sarây-ı hüsrevânî Dârü's-sa'âdetü'l-aliyye olmağla Enderûn-ı Hümâyûn ağaları cümle evlere kondurulup ve her sınıfa başka*

Ağustos 1659 tarihli bir kayıttta saray için istimlak edildikleri belirtilen İmâret-i İsa Bey Mahallesi'ndeki otuz avarız hanesinden on beşi olmalıdır (Ek 1);

“Sûret-i hattı-ı şerîf-i hümâyûndur.

Emrim mûcibince ‘amel oluna kimesne rencide eylemeye.

Akdâ kudâti'l-müslimîn evlâ vulâti'l-muvahhidîn ma'denu'l-fazl ve'l-yakîn varis-u 'ulûmi'l-enbiyâ-i ve'l-mürselîn hucdetü'l Hakkı 'ale'l-halkı ecma'in el-muhtass bi-mezîd-i 'inayeti'l-meliki'l-mu'in Mevlânâ Bursa Kadısı zîde fazlühü tevkî'-i ref'-i hümâyûn vâsıl olcâk ma'lûm ola ki: Mahrûse-i Bursa'da vâkî' müceddiden binâ olunan sarây-ı 'âmiremin vus'atı olmayub kayd üzre olmağla sarây-ı 'âmireme muttasıl 'imâret-i 'İsâ Bey Mahallesinden alınub zamm ve ilhâk olunan evler mukâbelesinde mahalle-i mezbûrenin üzerinde olan otuz 'avâız hânelerinden bir mikdâr hâneleri ref' ve tenzîl olunmak bâbında mahalle-i mezbûre ahâlisi 'inayet ricâsına ahvâllerine i'lâm eyledikleri eelden mahalle-i mezbûrede sarây-ı 'âmireme zamm ve ilhâk olunan evler mukâbelesinde onbeş 'avâız-hâneleri kaldığın hazîne-i 'âmireme ellerine mühürlü ve nişanlı mevkûfât defter sureti virilmeğın mûcibince 'amel olunub ziyâde talebiyle rencide itdirilmemek fermânım olmuşdur. Buyurdum ki: hükm-i şerifimle vardıkda bu bâbda hazîne-i 'âmiremden ihrâc olunub mahalle-i mezbûra ahâlisinin ellerine virilen mühürlü ve nişanlı mevkûfât defter sûret-i mûcibince min ba'd lâzım gelen 'avâız vesâir tekâliflerin on beş hânedan aldırub sârây-ı 'âmireme zamm ve ilhâk olunan evler mukâbelesinde ref' olunan on beş 'avâız-hânesi içün mezbûrları hilâf-ı defter rencide remîde itdirmeyesin. Şöyle bilesin, ve ba'de'n-nazar bu hükm-i hümâyûnumu ellerinde ibkâ idüb 'alâmet-i şerife i'timâd kılasın. Tahriren fi'l yevmi'r-râbi' ve'l-ışrin min şehr-i Zi'l-Ka'de-i Şerif sene tis'a ve sittîn ve elf (Kayd: 26 Zi'l-Ka'de 1069).

Be Makâm-ı Bursa el-Mahrûse

Kazâ-ı Mahmiye-i Bursa der-livâ-i Hüdâvendigâr

'avâız-ı mahalle-i mezbûr ber-mûcib-i defter hazîne-i 'âmire

Mahalle-i 'İmâret-i 'İsa Bey tâbi'-i kazâ-i mezbûra

- 30 el-Bâkî

- 'avâız-ı mezbûr yalnız

hâneler ta'yîn olunup ve hânedan hâneye köprüler ve kapular ihdâs olundu... erkân-ı devlet dahi şehre girüp konaklara yerleşdiler. [Abdurrahman Abdi Paşa, a.g.e., s. 138].

- 15 hânedir.

Mahalle-i mezbûra ref' bâ-fermân-ı 'âli-şân sebep ki ber-mûcib 'ârz-ı hâl ahâliyy-i mezbûre el-vâki' 25 Zi'l-Ka'de 1069 yalnız on beş hanedir.

Mahalle-i mezbûre ahâlisi divan-ı hümâyûna 'arz-ı hâl idüb evlerimizin bir nicesi sarây-ı hümâyûna ilhâk olunmağla hânelerinden tenzil olunmak bâbında 'inayet ricâ eylediklerinde müceddiden binâ olunan sarây-ı 'âmîre dayyık olmağla alınub zamm olunan evlerin mukâbelesinde mahalle-i mezbûrenin onbeş hânesi ref' olunub mahallinden şurutuyla sûret virile deyü fermân-ı 'âli-şân sâdır olmağın mücibince mahalline kayd olunub yalnız on beş haneleri bâkî kaldığından sûret-i defter-i mevkûfatdır ki mahallinden nakl olundu. Tahriren fi'l yevmi'l-hâmis ve'l-ısrin min şehri Zi'l-Ka'de-i Şerif sene tis'a ve sittin ve elf"³⁰.

4 Ağustos 1659 tarihli başka bir kayda göre, IV. Mehmed'in Bursa'da bulunduğu günlerde sarayı genişletmek için bazı ilhak ve istimlaklar yapılarak Selçuk Hatun vakfından on üç oda yıktırılmış ve buldukları alan yeni saraya dahil edilmiştir;

“Sûret-i hatt-ı şerîf

Mûcibince 'amel oluna,

İftihârü'l-havâss ve'l-mukarrebîn mu'temidü'l-mülûk ve's-salâtîn bi'l-fiil dâru's-sa'âdetim ağası olan Mehmed Ağa dame 'uluvvuhü 'arz idüb Mahrûse-i Bursa'da vâki' merhûm Selçuk Hâtûn evkâfından yevmî onbeş akçe icârelü onüç bâb oda saraya lâzım olmağla yıkılub iktizâ iden mahallin ilhâk olunub evkâf-ı mezbûre hüddâmına virilmek üzere vakfin kirâsı Bursa'da vâki' mîzân-ı harîr mukâta'asından ta'yin olunmak ricasına i'lâm eylemeğın vech-i meşrûh üzere ta'yin olunmak fermânım olmağın ağay-ı müşâruhileyhin 'arz ve ruûs-i hümâyûnum sureti mûcibince evkâf-ı mezbûre odaları icâresi mukâbelesinde bin altmış dokuz Zi'l-Ka'desinin yiğirmi ikinci gününden mukâta'ay-ı mezbûreden yevmî onbeş akçe vazife ile ta'in idüb bu berât-ı hümâyûnu virdim ve buyurdum ki: vech-i meşrûh

30 Salih Pay, *1069-1070/1659-1660 Tarihli Bursa Şer'îyye Sicili (Analiz ve Değerlendirme)*, yüksek lisans tezi, T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1987, ss. 193-194. Sicil vr. 66b; Kepecioğlu, *a.g.e.*, Cilt 4, s. 79; Avarız haneleri için bakınız: Halil Sahillioğlu, “Avarız”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1991, ss. 108-109; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1993, ss. 112-114. Ayrıca bakınız; Ömer Düzbakar, *XVII. Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Ekonomik ve Sosyal Hayat (1670-1698 Yılları Arasında Bursa Şer'îyye Sicilleri'ne Yansıyan Şehir Merkezindeki Gayrimenkul Alım-Satımı, Terekeler ve Aile İle İlgili Belgelere Göre)*, doktora tezi, T. C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, ss. 79-81.

üzre evkâf hüddâmına ta'yin olunan yevmi onbeş akçe vazife mukâta'ây-ı mezbûre emînî olanlardan alub mutasarrıf olub devâm-ı 'ömr-i devletim ed'iyesine müdâvemet ve iştiğâl üzre olalar. Şöyle bileler, 'alâmet-i şerife i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi'l-hâmis ve'l-ışrîn min şehr-i Zi'l-Ka'de sene tis'a ve sittîn ve elf.

Be Mâkam-ı Bursa el- Mahrûse”³¹

IV. Mehmed'in Bursa'da yaklaşık iki ay kadar konaklamasına rağmen, yeni sarayın inşasına ciddi bir yatırım yapıldığı anlaşılmaktadır. Yaklaşık on iki yıl sonra, 13 Ekim 1671 tarihli başka bir kayıta, saray için yeniden bazı girişimlerin yapıldığı görülmektedir. Bu kayda göre, “Yeni Saray” karşısında Meâlîzade Seyyid Mustafa Çelebi adlı birinin evi saraya tahsis edilmiş, burada bir has oda ve yeni bir hamam, ahırlar, görevliler için odalar inşa edilmiştir;³² ayrıca, sadrazam için bir divanhane, arz odası, birkaç oda ile hamamdan meydana gelen yeni bir daire eklenmiştir.³³ 1671'deki bu ye inşaatlara rağmen sultanın Bursa'yı ikinci kez ziyaret ettiğine ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

İmaret-i İsa Bey Mahallesi'nde gerçekleşen istimlaklara ilişkin 15 Ağustos 1659 tarihli kayıt, Yeni Saray'ın bu mahallede bulunduğu işaret etmektedir. İmaret-i İsa Bey Mahallesi ismini Çelebi Sultan Mehmed'in veziri Bayezid Paşa oğlu İsa Bey tarafından inşa edilen mescid, medrese ve imareten oluşan külliyyeden almaktadır.³⁴ Günümüze kadar ulaşmış olan İmaret-i İsa Bey Camisi yeni sarayın bulunduğu yer hakkında ipucu vermektedir.³⁵ Cami, Bursa Hisar Bölgesi'nin ku-

31 Salih Pay, *a.g.e.*, ss. 193-194. Sicil vr. 65b. Kepecioğlu, *a.g.e.*, Cilt 4, s. 79. Kayıta özetle, Selçuk Hatun vakfından günlükü on beş akçe kira getiren on üç adet odanın saraya lazım olduğu için yıkılması, gerekli yerlerin istimlak edilmesi, vakfin kaybının ise İpek tartısı vergisinden karşılanmasına onay verilmiştir.

32 BŞS 346/66'dan naklen Kepecioğlu, *a.g.e.*, Cilt 4, s. 79.

33 BŞS 330/5'den naklen Ayverdi, *a.g.e.*, s. 117.

34 Maydaer, *a.g.e.*, ss. 45-46; İsa Bey hakkında; Kepecioğlu, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 241. İsa Bey'in 1436 ve 1442 tarihli vakfiyeleri; BOA, EV. VKF. 19/9; *Bursa Vakfiyeleri-1*, haz. Hasan Basri Öcalan-Sezai Sevim-Doğan Yavaş, Bursa Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2013, ss. 440-451 ve 514-521. Vakfiyede bahsi geçen imaret ve medrese günümüze ulaşamamıştır. İmaret hakkında bakınız; Maydaer, *a.g.e.*, ss. 153-156. Medrese 1909 tarihinde ayakta ve 23 öğrencisi bulunmaktadır [*Hüdâvendîgâr Vilâyeti Salnâme-i Resmîsi H 1325 – M 1907*, cilt 2, haz. Hüseyin Delil-Ömer Faruk Dinçel, Bursa İl Özel İdaresi, Bursa 2013, s. 67]; Medrese hakkında ayrıca; Cahid Baltacı, XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, ss. 258-259; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984, s. 127-129; Maydaer, *a.g.e.*, s. 120. Yapı bazı kaynaklarda Eski Saray Medresesi olarak anılmaktadır.

35 İmaret-i İsa Bey Camisi hakkında; Ayverdi, *a.g.e.*, s. 296; Kepecioğlu, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 241; Maydaer,

zeydoğusunda, günümüzde Şehadet Camisi'nin kuzeyinde, Ordu Evi ve Tophane Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi'nin bulunduğu arazide yer alan eski sarayın aksine, Hisar Bölgesi'nin kuzeybatı ucundadır. Caminin kuzeyinde günümüzde Haşim İşcan Parkı, güneyinde ise Bursa Devlet Hastanesi bulunur (Ek 2-3-4).

1701 yılında Bursa'yı ziyaret eden ve Yeni Sarayı ayrı bir yapı olarak tanımlayan Fransız Joseph Piton de Tournefort da aynı bölgeyi tarif etmektedir (Ek 5);

“Musevi sokağının ilerisinde, kaplıcalara giderken sol kolda bir selatin camisi var; caminin avlusunda, birkaç padişahın sağlam yapılmış ve birbirinden bağımsız türbesi bulunuyor. Bu padişahların adını öğrenebileceğimiz yeterince eğitilmiş birini bulamadık. Yeni Saray, aynı mahallede, sarp bir tepenin üstündedir; yeni sarayı IV. Mehmed, eskisini ise I. Murad yaptırmıştır”.³⁶

Osmanlı döneminde Hisar Bölgesi'nde 21 mahalle bulunmaktadır.³⁷ Bölgenin yüzölçümü dikkate alındığında İsa Bey Mahallesi'nin oldukça küçük bir alan kapladığı anlaşılmaktadır. Mahallenin çekirdeğini muhtemelen İmaret-i İsa Bey Camisi teşkil etmektedir. 1573 yılına ait kayıtlara göre mahallede yalnızca 66 hane bulunduğu anlaşılmaktadır.³⁸ Şer'iyye sicillerine göre mahallede bulunan 15 avarız

a.g.e., ss. 82-84; Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, Hakimiyet Tesisleri, Bursa 1993, s. 70.

36 Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktaş- Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 234. Özgün kaynak; “*Le nouveau Serrail est sur une colline escarpée dans le même quartier; c'est l'ouvrage de Mohamet IV. Car le vieux Serrail sut bâti du temps d'Amurat ou Mourat I*” [Joseph Piton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant fait par Ordre du Roy, contenant l'histoire ancienne et moderne des plusieurs isles de l'Arcipel, de Constantinople, des cotes de la Mer-Noire, de l'Armenie, de la Georgie, des frontieres de Perse, et de l'Asie-Mineure*, Amsterdam 1718, (Lettre XXI), s. 187].

Tournefort'un bahsettiği Musevi Sokağı, günümüzde aşağı yukarı Hisar Bölgesi'nin kuzeyinde doğu-batı ekseninde uzanan Altıparmak Caddesi'nin güney paralelinde bulunan Sakarya Caddesi'ne denk gelmektedir. Musevi Cemaatine ait üç sinagog ve hamam bu cadde civarında yer almaktadır. [Detaylı bilgi için; Baykal, a.g.e., ss. 49-50; pafta 3-4]. Günümüze ulaşan üç sinagogtan ikisi Mayor ve Geruş Sinagogları Arap Şükrü Sokağı olarak da bilinen Sakarya Caddesi'nde yer almaktadır. Batı yönünde 2. Murat Caddesi'ne ulaşır. Hanedan üyelerine ait birçok türbeyi barındıran Muradiye Külliyesi bu caddenin sol kolda yer alır. Musevi Sokağı ve Muradiye Külliyesi arasındaki sarp tepe, Hisar Bölgesi'nin kuzeybatısını işaret eder.

37 İmaret-i İsa Bey, Saray (Cami-i Hisar), Darphane (Dâru'd-darb), Yerkapı (Bâb-ı Zemin), Zindan-kapı (Bâbü's-sicn), Alaaddin Bey, Kavaklı Mescidi, Şahin Lala, İsa Bey Fenari, Veled-i Yaniç, Filboz, Çerağ Bey, Nakkaş Ali, Kal'a-i Umur Bey (Oruç Bey), Manastır, Müfessir, Şeyh Paşa, İbn-i Helvai, Satı Fakih, Molla Gürani ve Tahta Mescid [Detaylı bilgi için; Maydaer, a.g.e., ss. 43-55].

38 *Hüdavendigâr Lıvası Tahrir Defterleri 1*, haz. Ömer Lütü Barkan-Enver Meriçli, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 2. Mahallenin adı “*İmaret-i İsa Beğ der-kal'a*” şeklinde kayıtlıdır.

hanesi ve 13 oda ile Meâlîzade Seyyid Mustafa Çelebi'nin evi saray için istimlak edilmiştir. Kayıtlarda istimlak edilen yapıların mahallenin neresinde bulunduğu belirtilmemektedir. Ancak, Tournefort'un tanıklığı yamaç kenarını, başka bir deyişle caminin kuzeyindeki Haşim İşcan Parkı'nın bulunduğu alanı işaret etmektedir.

Burada, park düzenlemesinden önce, Ahmed Vefik Paşa tarafından inşa ettirilen hastane yerleşkesi yer almaktadır. 1864 yılında Anadolu müfettişi olarak Bursa'da bulunan Ahmed Vefik Paşa, 1855 depreminde hasar gören Yıldırım Darüşşifası yerine modern bir hastane kurulması için bir çalışma başlatmıştır. Hastanenin ilk pavyonu 1868'de, Gureba Hastanesi olarak bilinen ikinci pavyonu ise paşanın Bursa valiliği sırasında 1879'da açılmıştır (Ek 6).³⁹ Kayıtlara göre, hastane inşası için burada bulunan Damat Efendi Konağı satın alınmıştır.⁴⁰ Bu kayıt, IV. Mehmed tarafından inşa edilen sarayın 1864 yılından önce ortadan kalkmış olduğunu ve burada Damat Efendi Konağı adıyla anılan başka bir yapının yükseldiğine işaret eder.

1694 yılında Bursa'da bulunan İtalyan Giovanni Francesco Gemelli Careri, en son otuz beş yıl önce IV. Mehmed tarafından ziyaret edilen sarayın harap olmaya yüz tuttuğunu bildirmektedir.⁴¹ 1738'de Bursa'ya uğrayan İngiliz Richard Pococke birkaç yıl önce yanmış olan bir sarayın kalıntılarını gördüğünü belirtmektedir.⁴²

39 Beatrice St. Laurent, *Ottomanization and Modernization. The Architectural and Urban Development of Bursa and the Genesis of Tradition 1839-1914*, doktora tezi, Harvard University The Fine Arts Department, Cambridge, Massachusetts 1989, ss. 111-113.

40 Kepecioğlu, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 96; Baykal, *a.g.e.*, ss. 70-71; Yusuf Ziya Karaaslan, "Osmanlı Devleti Döneminde Bursa Hamidiye Gurebâ Hastanesi" *HayatSağlık Sağlık ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S 13, İstanbul 2015, s. 74; Mine Akkuş, "Atatürk Dönemi Bursasında Tıp Çalışmaları-I", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 17, Bursa 2009, ss. 261-263; Neslihan Türkün Dostoğlu-Elif Özlem Oral, "Bir Osmanlı Başkenti Bursa'nın Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Fiziksel Değişim Süreci", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslararası Bir Miras"*, ed. Nur Akın-Afife Batur-Selçuk Batur, YEM Yayınları, İstanbul 2000, s. 224; Ayrıca: Ömer Faruk Akün, "Ahmed Vefik Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 2, İstanbul 1989, ss. 143-157.

41 "Trovai un palagio ordinario di malissime fabbriche, e tutto rovinato; perche mi dissero, che erano già 35. anni, che i Sultani nõ venivano ad abitarvi; essendovi stato folamete Mahemet IV. nel principio del suo imperio" [Giovanni Francesco Gemelli Careri, *Giro del Mondo del Dottor D. Gio. Francesco Gemelli Careri. Parte Prima: Contente la cose piu ragguardevoli vedute nella Turchia*, Nella Stamperia di Guiseppe Roselli, Napoli 1699, s. 365; okuma-çeviri: Mirko Ettore D'Agostino].

42 Hangi saraydan söz ettiği anlaşılmıyor; "Over the North brow of the hill are ruins of the grand signior's seraglio, which was burnt down some years ago..." [Richard Pococke, *A Description of the East, and Some Other Countries. Vol. II. Part II. Observations on the Islands of the Archipelago, Asia Minor, Thrace, Greece, and some other Parts of Europe*, London 1745, s. 119.

1793 yılında Bursa'ya ziyaret eden Ignaz von Brenner, her iki sarayın da harabe durumunda olduğunu kaydeder.⁴³ Birinin I. Murad, diğerinin IV. Mehmed tarafından inşa edildiğini bildirdiği iki sarayı net biçimde birbirinden ayırt eden von Brenner'in tanıklığı, Damat Efendi Konağı'nın 1793 yılı itibariyle henüz inşa edilmediğini düşündürmektedir.⁴⁴

Yeni Saray ve ardından inşa edilen Damat Efendi Konağı'nın yerini alan hastane yerleşkesi 1927 yılı itibariyle doğuya, Eski Saray yönüne doğru genişlemiş, yıkılan İsa Bey Medresesi'nin arazisini de içine alacak şekilde dört büyük ve dört küçük binadan oluşan bir yerleşke halini almıştır.⁴⁵ 1948-1951 yılları arasında Vali Haşim İşcan, bu yerleşkenin güneyinde günümüzde halen hizmet vermekte olan Bursa Devlet Hastanesini inşa ettirmiş, 1956 yılında yanan eski hastane binası ise yıktırılmış,⁴⁶ yıkılan hastane yerleşkesi üzerinde valinin adını taşıyan park düzenlenmiştir (Ek 5-6).

Yeni Saray ve daha sonra Ahmed Vefik Paşa Hastane yerleşkesinin bulunduğu Haşim İşcan Park'ında bazı yapı kalıntıları yer üstünde izlenebilir iken, arkeo-jeofizik tarama çalışması sırasında 2 ila 3 metre derinlikte başka buluntulara rastlanmıştır.⁴⁷ Kalıntılardan bazılarının saraya ait olduğu değerlendirilse de bunlar sarayın mimarisi hakkında bilgi verici nitelikte değildir.⁴⁸

43 “Wir wünschten die Reste der ehemaligen Seraj, deren eines Murad I., das andere aber Muhammed IV. erbaute, zu sehen; aber gegenwärtig sind nur noch unkenntliche Ruinen davon vorhanden” [Ignaz von Brenner, *Ausflug von Konstantinopel nach Brussa in Kleinasien*, Wien und Triest 1824, s. 28; saraylar hakkındaki romantik anlatımı için: ss. 28-29].

44 İncelenen kaynaklarda Damat Efendi Konağı'nın inşa tarihine ve mimarisine ilişkin herhangi bir kayıta rastlanmamıştır. von Brenner IV. Mehmed'in inşa ettirdiği saraydan bahsettiğine göre Damat Efendi Konağı on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olmalıdır. 1934 yılı Bursa İl Yıllığı'nda Damat Efendi Konağı'nın Dilsiz Paşa adıyla anılan Tahir Paşa tarafından yaptırıldığı kayıtlıdır [Akkuş, a.g.m., s. 258]. Kepecioğlu, 1858'de ölen Tahir (Mehmed) Paşa'nın konağının hastanenin bulunduğu yerde olduğundan bahsetmekte ancak bu yapının Damat Efendi Konağı adı ile anılan yapı olup olmadığını belirtmemektedir [*a.g.e.*, cilt 4, s. 166]. Tahir Paşa'nın damat lakabı ile anıldığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu konak belki II. Mahmud'un kızı Mihrimah Sultan'ın eşi Bursalı Said Mehmed Paşa [detaylı bilgi için Kepecioğlu, *a.g.e.*, cilt 4, s. 72] ya da 1852-1853 yılları arasında Bursa (Hüdâvendigâr Vilayeti) valiliği yapan [Kepecioğlu, *a.g.e.*, cilt 4, s. 219], II. Mahmud'un kızı Saliha Sultan'ın eşi Damat Gürcü Halil Paşa (ö.1856) ile ilişkilendirilebilir.

45 Akkuş, a.g.m., s. 261.

46 Baykal, *a.g.e.*, s. 229; Karaaslan, a.g.m., s. 78.

47 Prof. Dr. Metin İlkışık tarafından yürütülen arkeo-jeofizik taramalara ilişkin bakınız: Metin O. İlkışık-Muhammet Yazar-Sait Başaran, “Bursa, Hisar Bölgesi'nde Yer altı Radarı ile Arkeo-Jeofizik İncelemeler”, *Restorasyon Konservasyon*, S 7, İstanbul 2010, ss. 12-19.

48 Eski ve Yeni Saray Bölgesi'ne ilişkin GPR Araştırması için: Suna Çağaptay, “Results of the Top-

Arkeolojik çalışmalar sarayın mimarisi hakkında bilgi vermiyor olsa da, XVII. yüzyıla ait yazılı kaynaklar mimari bazı detayları sunmaktadır. IV. Mehmed'in 1659 yılındaki ziyareti için inşa edilen sarayın bir kısmını görevlilerin kullanımı için istimlak edilen ve dönemin Osmanlı müelliflerinin kayıtlarına göre birbirine köprüler ile bağlanan evler teşkil etmektedir. Evliya Çelebi, üç hamamı ve altı yüz farklı hücreyi bulunduğunu bildirdiği sarayın dar bir yerde bulunduğundan bahçesinin olmadığına dikkat çeker; “*âlî yukarı iç kal'ada pâdişâhlara mahsûs sarây-ı kebîrdîr kim üç hammâmı ve altı yüz müte'addid hücresi vardır. Ammâ teng mahalde olmağıla bâğçesi yoktur*”.⁴⁹ Olasılıkla, bir kısmını istimlak edilen evlerin oluşturduğu saray, mahalle dokusunu bir şekilde koruduğundan ve geniş bir bahçeye sahip olmadığından, sultanın Bursa'da bulunduğu günlerde Selçuk Hatun vakfına ait on üç oda yıkılarak saray arazisine dahil edilmiştir.

1671 yılında yeni bir inşaat faaliyeti yaşanmıştır. Bursa Şer'iyye Sicilleri'nde bir kayıta Meâlîzâde Seyyid Mustafa Çelebi'nin evinin istimlak edilmesi ile başlayan genişleme ve inşa sürecinde Bursa Şehremini Mehmed Derviş Efendi tarafından hassa mimarlarından Fazlı Çavuş ile İstanbul kalfalarından Ahmed, Abdurrahim oğlu Hacı Mustafa ve Yakub oğlu Hüseyin Ağa'dan oluşan bir heyet görevlendirildiği belirtilmektedir.⁵⁰ Aynı belgede, Sultana tahsis edilen odanın epeyce geniş olduğu, tavanının özellikle tezyin edildiği, pencere açıklıklarına demir parmaklıklar ile ceviz kapaklar ve renk renk camlar takıldığı, odaya önlerinde merdiven yapılmış iki kanatlı kapılar açılarak bir şahnişin inşa edildiği ve iki kurnalı mermer kaplı bir hamam yapıldığı ve tüm bunların 857.690 akçeye mal olduğu bildirilmektedir.⁵¹

1675 yılında iki Avrupalı ziyaretçi, Fransız Jacob Spon ve İngiliz George Wheler görevliye verdikleri bahşış [ya da rüşvet] karşılığında Yeni Saray'ın içini görme imkanı bulmuştur. Yeni Saray'ın on beş yıl önce [1659-1660 yılı] iki ayda inşa edildiğini belirten Jacob Spon duvarlarını kaplayan altın yaldızlı ahşap dolaplar-

hane Area GPR Surveys, Bursa, Turkey”, *Dumbarton Oaks Papers*, 2014, 68, 387-404.

49 Evliya Çelebi bin Derviş Mehmed Zilli, *a.g.e.*, s. 11. Evliya Çelebi, “*Ve selef pâdişâhlara mahsûs sarây-ı müfîd [u] muhtasâr*” olarak andığı ve atıl durumda (“*mu'attal*”) olduğunu belirttiği Eski Saray ile Yeni Saray'dan ayrı ayrı bahsetmektedir; ona göre Eski Saray atıl durumdadır [*a.g.e.*, s. 10].

50 BŞS 346/66'dan naklen Kepecioğlu, *a.g.e.* Cilt 4, ss. 79-80

51 BŞS 346/66'dan naklen Kepecioğlu, *a.g.e.* Cilt 4, ss. 79-80; Kepecioğlu çevirisinde sultana mahsus odanın 7,6 x 14,44, odanın önüne inşa edilen şahnişinin 3,8 x 6,8 metre boyutlarında olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca harcama için sarf olunan miktar abartılı görünmektedir; Kepecioğlu toplamda 5.053.816 akçe gibi bir rakam telaffuz etmektedir.

dan başka mobilya bulunmayan odalarının çok güzel bir kent manzarasına sahip olduğunu gözlemlemiştir;

“Eski Bursa Sarayı oldukça küçüktü. On beş yıl kadar önce burayı yıktılar ve iki aydan kısa bir süre içerisinde bu yıkıntılardan başka bir saray yaptılar. Buraya bir yeniçeri ile girdik. Yalnızca bir bina gördük. Bölmeleri altın yaldızlı ahşap dolaplar ile duvarları kaplanmış, yedi ya da sekiz odası vardı. Hiçbiri bahçe manzarasına sahip değildi (bahçesi yoktu?) ancak buradan (kent) manzarası çok güzeldi. Bu odalarda hiçbir mobilya yoktu, zaten Türklerin hemen hemen hiç mobilyası olmazdı. Bize buraları gösteren karpıcı bu zahmetine karşılık her birimizden birer akçe aldı.”⁵²

George Wheler de tıpkı yol arkadaşı Spon gibi, iki ayda inşa edildiğine, çok güzel bir kent manzarasına sahip olduğuna ve odalarında mobilya bulunmadığına dikkat çeker. Wheler'e göre, Yeni Saray, tavan ve duvarları altın yaldızlı bitki ve çiçek motifleri ile bezenmiş olmasına rağmen özellikle Avrupalı hükümdarların konutlarına kıyasla oldukça gösterişsizdir;

“Bu kale'de (Bursa Kalesi) biri eski diğeri de yeni olmak üzere iki saray var. Eski olan adeta yıkık. Sadece buğdayları temizlemek ve de Topkapı Sarayı için kaliteli un yapmak amacıyla hizmet veriyor. Diğeri (yenisi) yaklaşık on yedi yıl kadar önce Sultanın buraya gelişi üzerine iki ayda inşa edildi. Küçük bir yapı ancak banyo ve ocaklara sahip. Duvarlar ve tavan, altın yaldızlı bitki ve çiçek motifleri boyanmış. Her odanın bir yanında yatak ve diğer eşya için dolaplar bulunuyor. Evlerinin içi büyük yataklar, masalar, sandalyeler ve tabureler ile engellenmeyen Türklerin tarzı böyle. Yalnızca odanın bir bölümünde biraz daha yükseltilmiş ve kilim ile örtülmüş bir kısım bulunuyor. Burada yastıklara yaslanıp, bağdaş kurarak oturuyorlar. Böylece aynı mekan, hem oturma salonu, hem yemek salonu hem de yatak odası olarak kullanılıyor. (...) Bu yapı, Hıristiyan Prenslere fazlasıyla kullanışsız ve gösterişsiz. Ancak yamacın kenarına kurulmuş bu saraydan kent ve doğa

52 “L'ancien Serrail de Bursa étoit fort petit. Il y a quinze ans que le Grand y devant venir, on l'abatit, & l'on en rebâtit un autre en moins de deux mois. Nous y entrâmes avec un Jaailiaire, & nous ne vîmes qu'un bâtiment fort médiocre, qui n'a que sept ou huit chambres boiffées avec des armoires dorées à compartiment, fans être accompagné d'aucun jardin. toutefois la vue en est tres-belle. Il n'y a aucun meuble dans ces chambres, auffi les Turcs n'en ont guère, & le Concierge qui nous les avoit ouvertes eut pour fa peine une piafre de chacun de nous. La Ville n'est arroffée d'aucune rivière, & il n'y a qu'un ruiffeau à un mille delà sur le chemin de Montagnia. mais en échange il n'y a point de Ville au monde où il y ait plus de fontaines” [Jacob Spon & George Wheler, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant: fait aux années 1675. & 1676*, Cilt 1, Chez Henry & Theodore Boom, Amsterdam 1679, ss. 211-212; Türkçe çeviri: Hakan Taştan].

manzarası çok güzel, daha fazlasına gerek olmadığından ayrıca bir bahçesi yoktur.”⁵³

Yalnızca bir binayı gezdikleri anlaşılan Spon ve Wheler, muhtemelen sarayda sultanın kullanımına ait olan bir köşkü ziyaret etmişler; yapının kent manzarasına açılan birkaç oda ve banyodan meydana gelen, ocak, ahşap dolap ve sedirler ile donatılmış, altın yaldızlı çiçek motifleri ile bezenmiş olduğunu gözlemlenmişlerdir. Gerek Spon ve Wheler’in tanıklıkları, gerek de sultana tahsis olan odanın iki kurnalı mermer kaplı bir hamamı ile bir şahnişini bulunduğunu, renk renk camlar takılan pencerelerinin ceviz kapaklar ve demir şebekelere sahip olduğunu belirten Şer’iyye sicillerindeki 1671 tarihli kayıt geleneksel bir Osmanlı köşk ya da kasrının genel hatlarını ortaya koymaktadır.

IV. Mehmed dönemi, özellikle saray yerleşkelerinde gerçekleşen yoğun mimari etkinlikle dikkat çekmektedir. 1662 ve 1665 yılında Topkapı Sarayı haremindedir gerçekleşen iki yangın,⁵⁴ bu kısmın yeniden inşasını gerektirmiştir.⁵⁵ İstanbul’da IV. Mehmed dönemi kasır mimarisine bir diğer örnek Valide Turhan Sultan ta-

53 “In this Castle are two Seraglio’s, one old, and the other new. The old is almost demolished, and only serves to clean Corn, and to make fine flour for the Seraglio. The other was built in two Months time, about seventeen Years ago, for the Grand Signior’s coming thither: It is but a small building; but well contrived with Baths and Stoves, and adorned with Roofs and Walls gilded and painted in pretty Knots and Flowers; with Presses on one side of each Room for Bedding and Furniture, according to the manner of the Turks; who have not their Houses incumbered with great Bed-steads, Tables, Chairs, and Stools: But only a part of the Room raised higher than the rest, and covered with a Carpet; where all get up, and sit cross-legg’d, sometimes with Cushions to sit or lean upon; and this serves for ParLOUR, Dining-Room, and Bed-Chamber. When they sit to eat one bringeth a little round table; sometimes one piece of Wood, and sometimes doubled together, with a low Foot; whereon the Meat is set in little Dishes. One Napkin is long enough for the whole Company, and goeth round the Table; which is seldom cover’d with a Cloth, because it serveth instead of Trenchers. When they go to bed, a servant cometh, and taketh the Quilts, Sheets, and Coverings, and prepareth for as many as lie there, each one one. It would make but a poor Palace for any of our Christian Princes. But the Prospect from the Castle is more pleasant, being situate upon Brow of the Hill, overlooking the Town and Country: which was no more than necessary; for it hath no other Garden now [George Wheler, (Efq; in Company Dr. Spon of Lyons), *A Journey into Greece*, In Sir Books, London 1682, ss. 215-216].

54 Yangınlar hakkında: Eremya Çelebi Kömürçiyân, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988, ss. 74-76; Abdurrahman Abdi Paşa, *a.g.e.*, s. 200.

55 Valide sultan, cariyeleer, şehzadeler ve kara ağalara ait mekanlar, şadırvanlı sofa, hamamlar, ocaklı sofa, çeşmeli sofa, hüncar sofası ve çifte kasırlar yangın sonrası inşa edilen ya da onarılan kısımlardır. Haremın yeniden inşası için bakınız: Murat Kocaaslan, *IV. Mehmed Saltanatında Topkapı Sarayı Haremı İktidar, Sınırlar ve Mimari*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, ss. 208-251; Ayrıca: Sedad H. Eldem-Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı Bir Mimari Araştırma*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler Genel Müdürlüğü, Ankara 1982, ss. 31-32, 38-43, 48-49, 67-68, plan-kesit çizimleri: L: 100, 117-120, 125-130, 133, 143-146, 153-155.

rafından tamamlanan Yeni Cami'nin hünkar kasrıdır.⁵⁶ IV. Mehmed, özellikle saltanatının büyük çoğunluğunu geçirdiği Edirne Sarayı ile ilgilenmiştir.⁵⁷ Günümüze ulaşmayan sarayda onarım ve dekorasyon faaliyetlerinin yanında yeni bölümler ile çok sayıda köşk ve kasır inşa edilmiştir.⁵⁸ Bursa'da inşa edilen saray, mimari bakımdan, IV. Mehmed'in Topkapı Sarayı ve Edirne Sarayı'nda inşa ettirdiği köşkler ile Yeni Cami hünkar kasrı ile benzerlikler taşıyor olmalıdır.⁵⁹

Yeni Saray'a ilişkin tanıklıklar yapının inşa tekniğine ilişkin bir detay içermiyor. IV. Mehmed döneminden günümüze ulaşan örnekler kagirdir. Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa, Topkapı Sarayı yangınından sonra haremın ahşap olarak yapıldığını gören Sultan, bu durumdan memnun olmayarak, kagir olarak yeniden inşa edilmesini emrettiğini bildirir.⁶⁰ Bu kayıt, IV. Mehmed'in ahşap yapı tercih etme-

56 Yeni Cami hakkında: Lucienne Thys-Şenocak, *The Yeni Valide Mosque Complex in Eminönü, İstanbul*, doktora tezi, University of Pennsylvania, Philadelphia PA 1994. Hünkar Kasrı hakkında; Lucienne Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler*; çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, ss. 245-262; Erdem Yücel, "Yeni Cami Hünkâr Kasrı", *Arkitekt*, sy. 320 (1965), ss. 115-119; Erdem Yücel, "Yeni Cami Hünkâr Kasrı", *Türkiyemiz*, S. 6 (1972), ss. 16-27.

57 Saray hakkında ilk çalışmayı yapan Rifat Osman'ın tabiriyle "Selâtin'den sarayın imariyle en ziyade uğraşan" IV. Mehmed'in dönemi "Edirne sarayının en şa'şaaad ve pür safa zamanı"dır [Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, yay. Süheyl Ünver, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. 21, 31]; Edirne Sarayı hakkında ayrıca; N. Çiçek Akçıl, "Sâray-ı Cedid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 36, İstanbul 2009, s. 126-128; Tahsin Öz, "Edirne Yeni Sarayı'nda Kazı ve Araştırma", *Edirne: Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1965, ss. 217-222; Gönül Cantay, "Edirne Yeni Sarayı Kazısı, 2000", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt I, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, ss. 29-40; Edirne Yeni Sarayı'nda kazı çalışmaları 2009'dan itibaren Mustafa Özer yönetiminde devam etmektedir; Kazı raporları için: <https://medeniyyet.academia.edu/mustafa%C3%B6zer>. Ayrıca: Mustafa Özer, *Edirne Sarayı: Kısa Bir Değerlendirme*, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.

58 Arz odası, Hitan odası, Alay Köşkü, Üsküdar Kasrı onarılmış ya da dekore edilmiş, Kasrı Pa-dışahî; IV. Mehmed, II. Ahmed, Hasekiler, şehzadeler, valide sultan ve kadın efendilere ait da-irelerin bulunduğu Valide Sultan taşlığı; Aynalı Köşk, Şikar Kasrı, İftar Köşkü, Bülbül Kasrı, Değirmen Kasrı, Değirmen Kasrı, İydiye Kasrı, Çadır Köşk, Hıdırlık Kasrı, Sarayı Akpınar Kasrı inşa edilmiştir [Rifat Osman, *a.g.e.*, ss. 68-74, 77, 83-91, 97, 101-109]. Ayrıca; Sedad Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar (A Survey of Turkish Kiosk and Pavilions)*, Cilt 2, İstanbul Devlet Güzel Sanat-lar Akademisi Yüksek Mimarlık Bölümü Röleve Kürsüsü, İstanbul 1964, ss. 8-14, 27-60.

59 Revan ve Bağdat Köşkları ile Sepetçiler Kasrı olarak ise inşa tarihleri bakımından öncül örnekler olarak değerlendirilebilir. Revan Köşkü IV. Murad'ın Revan seferi sonrası (1635), karşındaki Bağdat Köşkü ile Bağdat Seferi'nden (1638) inşa edilmiştir [Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, ss. 287-298, 298-318]; Hasan Fırat Diker, "Revan Köşkü", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 35, İstanbul 2008, s. 29-30; Semavi Eyice, "Bağdat Köşkü", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 4, İstanbul 1991, ss. 444-446]. Sarayburnu'nda Haliç'e bakan surlar üzerinde yer alan Sepetçiler Kasrı, 1643 yılında IV. Meh-med'in babası Sultan I. İbrahim tarafından inşa edilmiştir [Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, ss. 335-357].

60 "sarây-ı cedid binâsı vâfir yapılmış iken ekseri ağaç olmağla emr idüp, cümlesi berâber yere yıkılıp, bi'l-küllüyye

diğini düşündürmektedir. Bu bakımdan, Bursa'da inşa ettirdiği sarayın [istimlak edilen mevcut konutlar haricinde] kagir yapılardan meydana geliyor olabilir. Örtü sisteminde ise, ahşap kubbe ya da tavana rastlanmaktadır. Yeni cami hünkar mahfili ile Topkapı Sarayı çifte kasırlarda IV. Mehmed odası ahşap tavan, Valide sultan dairesi ile çifte kasırlardaki şehzadeler dairesi ahşap kubbe ile örtülmüştür (Görsel 9-10). Yeni Saray'ın kısa sürede inşa edildiğine ilişkin tanıklıklar ışığında örtü sisteminin ahşap olma olasılığı yüksektir.

On yedinci yüzyıl köşk ve kasırlarında dekorasyon repertuarının temel unsurunu çini teşkil etmektedir. Topkapı Sarayı harem, Edirne Sarayı'ndaki çeşitli kısımlar ile köşkler ve Yeni Cami hünkar kasrı gibi yapılar IV. Mehmed dönemi çinileri ile dekore edilmiştir. Yeni Cami hünkar kasrı, hünkar mahfili, Edirne Sarayı Kum Kasrı ile Topkapı Sarayı çifte kasırlar [IV. Mehmed odası ve şehzadeler dairesi] ve valide sultan yatak odası çini dekorasyonu arasındaki benzerlik dikkat çekicidir.⁶¹ Sultanın kullanımındaki bu mekanlar arasındaki yakınlıktan hareketle, Bursa'da sultana ait mekanların da benzer bir dekorasyon programına sahip olduğu varsayılabilir. Nitekim, Spon ve Wheler'in ayrıntılarıyla betimlediği dekorasyon repertuarı, örneğin altın yaldızlı ahşap dolaplar, ocaklar, çiçek ve bitki motifleri ile bezenmiş tavan ve duvarlar genel itibarıyla örneğin Yeni Cami hünkar kasrı ya da Topkapı Sarayı çifte kasırlar ile benzer bir tablo ortaya koyar.

Öte yandan, sarayın bulunduğu yerde hastane inşası için Damat Efendi Konağı civarında yapılan inşa çalışmaları sırasında yer altından renkli taşlarla dekore edilmiş bir havuz ortaya çıkmış ve görev alanlar buranın sarayın bölümlerinden biri olduğuna kanaat getirmiştir;

“medrese-i mezkûre İmâret-i İsa Bey ve nâm-ı diğer Eskisaray Medrese-si demekle arif ve Hisar'da burcu üzerinde vâki' olub karşusunda bânü müşârün ileyh İsa Bey merhûmun ihyâkerdesi olan câmi'-i şerif bulunduğu müstağni-i ani't-ta'rîfdir...şöyle ki vâli-i âli-i esbak (...) Ahmed Vefik Paşa hazretleri 1281 (1864-5) târihinde li-ecli't-teftiş me'mûren Burusa'da bulduklarında (...) insan için birinci derece elzem bulunan hastane bulunduğu vâkıf olduklarından (...) bu sûretde umû gurebâyâ mahsûs olmak

kâr-gîr ve ağaç yerine demür konmak fermân olundu" [Karaçay Türkal, *a.g.e.*, ss. 413-414]. Ayrıca: Murat Kocaaslan, *a.g.e.*, ss. 208-215; Gülru Necipoğlu, *15. ve 16. yüzyılda Topkapı Sarayı Mimari, Tören ve İktidar*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 231.

61 Kocaaslan, *a.g.e.*, ss. 239-240; Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan*, s. 252; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, ss. 8-14; Kum Kasrı'nın fotoğrafları için: Rifat Osman, *a.g.e.* levhalar 26-34.

üzere bir hastane inşâsını tasavvur ve tasvîb ve mârrü'l-beyân İsa Bey Medresesi ittisâlinde kâ'in olub Damad Efendi Konağı demekle ma'rûf konak ise burc üzerinde vâki' ve mevki'en vâsi' ve ciyâdet-i hevâyı câlib ve câmi' bulunması (...) ve beldenin her cihetinde kurbîyyeti bâhir olması mülâbesesiyle mezkûr konağın hastane ittihâzını tensîb ederek Paşa-yı müşârün ileyh taraflarında iştirâ ve ba'zı mahallerinin ta'mîrinden başka (...) duvarı temellerinin harfi esnâsında topraklar altında kalmış bir havuz zuhûr eylemiş idi ki bunun derûn ve bîrûnu reng-âmiz ufak taşlar ile bir kalıçe resminde eşkâl-i gûn-â-gûn ile tersîm ve saksılar üzerinde envâ'-i ezhâr tev-sîm ve (...) keyfiyet-i irtisâmiyesi muhayyirü'l-ukûl bulunduğu görülmüş ve bundan mezkûr konağın Saray-ı Hümâyûn tetimmâtından olduğu istidlâl kılınmıştır.⁶²

Havuz ile sarayın yerini alan Damat Efendi Konağı arasında ilişki, IV. Mehmed'in Edirne ve Topkapı Saraylarındaki tercihlerini hatırlatmaktadır. Topkapı Sarayı harem yangınından sonra inşa edilen IV. Mehmed odası, harem büyük havuzun zemine oturan ayaklar üzerinde yer almaktadır. Böylelikle havuz ile organik ilişki kurulmuş ve manzara tercihi havuzdan yana kullanılmıştır. IV. Mehmed'in Edirne Sarayı bulunan dairesi de, onun döneminde inşa edilen *Şehvar* adını verdiği büyük bir havuzun kenarında yer almaktadır.⁶³

Zaman içerisinde dolduğu anlaşılan bu havuz, de la Broquière, Lubenau ve Lâ-mîî Çelebi'nin bahsettikleri havuz olmalıdır. Görgü tanıklarınca oldukça büyük olduğu belirtilen havuz, muhtemelen, Eski Bursa Sarayı'nın batısında yer alıyor, İmaret-i İsa Bey Mahallesi'ne kadar uzanıyor ve saray yerleşkesinin batı sınırını belirliyordu. Bu durum, IV. Mehmed'in inşa ettirdiği sarayın eski saray yapılarından neden bu kadar uzakta olduğunu ve istimlaklar yapılması gerektiğini açıklamaktadır. Yeni Saray'ın inşası havuzun batısındaki alan tercih edilerek imalathane olarak kullanılan eski saray yapıları ile yaşam alanı birbirinden yalıtılmış, ayrıca havuz ile ilişki kurulabilmiştir; ancak bu alandaki yer darlığından dolayı çeşitli istimlaklar yapma zorunluluğu ortaya çıkmıştır.

IV. Mehmed, İstanbul'u hiç sevmemiş ve zamanının çoğunu Edirne'de geçirmiş-

62 Bursalı İsmail Belîğ Efendi'nin *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân* adlı eserini neşreden Eşref bin Ali Bey'in sözü edilen kitapta aldığı nottan naklen Ergenç, *a.g.e.*, s. 27. Ayrıca; Kepecioglu, *a.g.e.*, C.1, s. 96.

63 Rifat Osman, *a.g.e.*, ss. 90-92; Şazuman Sazak, "Türk Bahçe Sanatına Bir Örnek: Edirne Sarayı Bahçesi", *Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, C 6, S 2, Edirne 2005, s. 14.

tır.⁶⁴ 1659 ve 1671 yıllarında Bursa'da saray için yaptığı yatırım, kadim başkentte de bir süre yerleşik olmayı düşündüğüne işaret etmektedir. Ancak kaynaklar, sultanın saltanatı boyunca kenti yalnızca 1659 yılında ziyaret ettiğini bildirmektedir. 1659 yılında sultanın bu ziyareti için inşa edilen yeni saray, Şer'iyye sicillerindeki kayıtlar ve bu tarihten sonra kenti ziyaret eden batılı gezginlerin tanıklıklarına göre, artık imalathane olarak kullanılan ve bakımsızlıktan büyük ölçüde harap olan eski sarayın batısında, İmaret-i İsa Bey Mahallesi'nde, mahalleye adını veren caminin kuzeyinde, günümüzde Haşim İşcan Parkı olarak düzenlenmiş alanda yer almaktaydı. Sarayın mimarisine ilişkin (şimdilik) eldeki tek veri burayı 1675 yılında görme imkanı bulan Spon ve Wheler'in betimleridir. Arşiv kayıtlarında sarayın inşasına dair bilgi verecek bir deftere henüz rastlanmamıştır.⁶⁵ Spon ve Wheler'in tanıklıkları dışında yeni sarayın mimarisine ilişkin ancak IV. Mehmed döneminin, Yeni Cami Hünkar Kasrı ile Topkapı Sarayı ve Edirne Sarayı'ndaki diğer sultanî konutları ile karşılaştırma yapılarak yorum yapılabilir.

- 64 Dönemin görgü tanığı İngiliz elçi Rycault sultanın günlerinden çoğunu Edirne'de geçirdiğini ve İstanbul'un adının anılmasından dahi rahatsız olduğunu kaydeder; *The Grand Signior continued all this time at Adrianople taken up with an extraordinary delight and pleasure in his Court there, with which his aversion to Constantinople so much increased, that he could endure so much as the name of the place*" [Paul Rycault, *The History of the Turkish Empire From the Year 1623. to the Year 1677.*, London 1680, s. 177]. İlgili kısmın tamamının Türkçe çevirisi için: Lucienne Thys-Şenocak, *Hadice Tuhan Sultan Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler*, çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s. 63.
- 65 IV. Mehmed dönemine ait *Mühimme Defterleri*, örneğin Edirne Sarayı'nda gerçekleşen mimari etkinliğe ilişkin çeşitli kayıtlar barındırmaktadır. Ancak, Yeni Bursa Sarayı'nın inşa edildiği dönemi kapsayan deftere ulaşılamamıştır. 92 Numaralı *Mühimme Defteri*, Haziran 1657-Kasım 1658, 93 Numaralı *Mühimme Defteri* ise Haziran 1659-Eylül 1660 dönemine ait kayıtları içermektedir. Sarayın muhtemel inşa sürecini isteyen döneme ilişkin bir kayıt yoktur [Murat Yıldız, 92 Numaralı ve 1657-1658 Tarihli *Mühimme Defteri (Değerlendirme-Transkripsiyon-Dizin)*, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2005; Azize Gelir Çelebi, 93 Numaralı *Mühimme Defteri (1069-1071/1658-1660) (Tahlil-Transkripsiyon ve Özet)*, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008].

KAYNAKLAR

- Abdurrahman Abdi Paşa, *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'-Nâmesi [Osmanlı Tarihi (1648-1682)]*, haz. Fahri Ç. Derin, Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2008.
- Akcıl, N. Çiçek, "Sâray-ı Cedid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 36, İstanbul 2009, ss. 126-128.
- Akkılıç, Yılmaz, "Beş Padişahın Bursa Gezileri", *Bursa Defteri*, Osmanlı Özel Sayısı-2, Bursa 1999, ss. 37-45.
- Akkuş, Mine, "Atatürk Dönemi Bursasında Tıp Çalışmaları-I", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 17, Bursa 2009, ss. 257-276.
- Akün, Ömer Faruk, "Ahmed Vefik Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 2, İstanbul 1989, ss. 143-157.
- Alexandrescu-Dresca, Marie Mathilde, *La Campagne De Timur En Anatolia*, Moniteur Oficial Si Imprimeriile Statului, Bükreş 1942.
- Armağan, Mustafa, "Bir Bursa Sarayı Vardı", *MS Tarih Kültür Sanat Mimarlık*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, Sayı 1, Ankara 1999, ss. 86-95.
- Arslantürk, Ahmet H.-Kocaaslan, Murat, *Dördüncü Mehmed Saltanatında İstanbul Risâle-i Kürd Hatîb*, Okur Akademi, İstanbul 2014.
- Aşık Paşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, Tevârih-i Al-i Osmân, haz. Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç, Gökkube Yayınları, İstanbul 2010.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1966.
- Babinger, Franz, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, çev. Dost Körpe, Oğlak Kitap, İstanbul 2010.
- Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.
- Barker, John W., *Manuel II Palaeologus 1391-1425 A Study In The Late Byzantine State-manship*. Rutgers University Press, New Brunswick New Jersey 1969.
- Baykal, Kâzım, *Bursa ve Anıtları*, Hakimiyet Tesisleri, Bursa 1993.
- Baysun, M. Cavid , "Cem", *İslam Ansiklopedisi*, C 3, İstanbul 1979, ss. 69-81.

- Behiştî Ahmed Çelebi, *Târih-i Behiştî Vâridâat-ı Sübhânî ve Fütûhât-ı Osmânî (791-907 / 1389-1502) II*, haz. Fatma Kaytaç, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016.
- Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984.
- Bilgin, Arif, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu Bursa Hassa Harç Eminliği*, Kitabevi, İstanbul 2006.
- Bostanzâde Yayha Efendi, *Duru Tarih*, Tarih-i Sâf / Tuhfetü'l-Ahbab, haz. Necdet Sakaoglu, Milliyet Yayınları, İstanbul 1978.
- Burian, Orhan, *Babîli Nezninde Üçüncü İngiliz Elçisi Lello'nun Muhtırası*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1952.
- Bursa Vakfiyeleri-1*, haz. Hasan Basri Öcalan-Sezai Sevim-Doğan Yavaş, Bursa Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2013.
- Cantay, Gönül, "Edirne Yeni Sarayı Kazısı, 2000", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt I, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, ss. 29-40.
- Careri, Giovanni Francesco Gemelli, *Giro del Mondo del Dottor D. Gio. Francesco Gemelli Careri. Parte Prima: Contente la cose piu ragguardevoli vedute nella Turchia*, Nella Stamperia di Guiseppe Roselli, Napoli 1699.
- Cengiz, İsmail, "Osmanlı'nın Kuruluşu'nda ve Bey Sarayı'nda Güvenlik", *Bursa'da Zaman*, Kayıp Bir Hazine: Bursa Bey Sarayı, S 10, Bursa 2014, ss. 8-11.
- Cherefeddin Ali of Yazd, *The History of Timur-Bec*, Known by the name of Tamerlain the Great, Emperor of the Moguls and Tartars: Being an Historical Journal of his Conquests in Asia and Europe, trans. Petis de la Croix, J. Darby in Bartholomeus Close vd., London 1723.
- Chishull, Edmund, *Travels in Turkey and back to England*. W. Bowyer, London 1747.
- Clavijo, Ruy Gonzales de, *Narrative of the Embassy of Ruy Gonzales de Clavijo to the Court of Timour at Samarcand A.D. 1403-6*, trans. Clemens R. Markham, Hakluty Society, Londra 1859.
- Covel, Dr. John, *Dr. John Covel, Voyages en Turquie, 1675-1677*. trans. Jean-Pierre Grélois, Paris 1988.
- Çağaptay, Suna, "Results of the Tophane Area GPR Surveys, Bursa, Turkey", *Dumbarton Oaks Papers*, 2014, ss. 387-404.

- Çetin, Osman, “Payitaht Bursa’ a Sultan Yıldırım Bâyezid Dârüşşifası”, *Payitaht Bursa’da Kültür ve Sanat Sempozyumu Kitabı (07-08 Nisan 2006-Bursa)*, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2007.
- Dennis, George, T., *The Letters of Manuel II Palaeologus: Text, Translation and Notes*, Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 1977.
- de la Broquière, Bertrandon, *Bertrandon de la Broquière’nin Deniz Aşırı Seyahati*, edit. Ch. Schefer, sunuş Semavi Eyice, çev. İlhan Arda, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Diker, Hasan Fırat, “Revan Köşkü”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 35, İstanbul 2008, ss. 29-30.
- Donuk, Suat, *Türk Edebiyatında Vefeyâtnâme ve İsmail Belğ’in Güldeste-i Riyâz-ı İrfân’ı*, Gece Kitaplığı, 2016.
- Doukas, [Mikhaél], *Tarih (Anadolu ve Rumeli 1326-1462)*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- Düzbakar, Ömer, *XVII. Yüzyıl Sonlarında Bursa’da Ekonomik ve Sosyal Hayat (1670-1698 Yılları Arasında Bursa Şer’iyye Sicilleri’ne Yansıyan Şehir Merkezindeki Gayrimenkul Alım-Satım, Terekeler ve Aile İle İlgili Belgelere Göre)*, doktora tezi, T. C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2003.
- Eğri, Sadettin, “İhtişamlı Saraylara Eleştirel Bakış ve Bursa Sarayı”, *Bursa’da Zaman*, Kayıp Bir Hazine: Bursa Bey Sarayı, S 10, Bursa 2014, ss. 24-27.
- Elbas, Aziz, “Bursa Sarayını Bekliyor”, *Bursa’da Zaman*, Kayıp Bir Hazine: Bursa Bey Sarayı, S 10, Bursa 2014, ss. 12-17.
- Eldem, Sedad Hakkı, *Köşkler ve Kasırlar (A Survey of Turkish Kiosk and Pavilions)*, Cilt 1-2, İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yüksek Mimarlık Bölümü Röleve Kürsüsü, İstanbul 1964.
- Eldem, Sedad H. - Akozan, Feridun, *Topkapı Sarayı Bir Mimari Araştırma*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler Genel Müdürlüğü, Ankara 1982.
- Emecen, Feridun, “İhtirasın Gölgesinde Bir Sultan: Yıldırım Bayezid”. *Osmanlı Araştırmaları / Journal of Ottoman Studies*, S 43, İstanbul 2014, ss. 67-92.
- Eremya Çelebi Kömürçiyân, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988.

- Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- Evliya Çelebi bin Derviş Mehemmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 2. Kitap Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu*, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Zekeriya Kurşun, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
- Semavi, Eyice, “Bağdat Köşkü”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 4, İstanbul 1991, ss. 444-446.
- Gabriel, Albert, *Bir Türk Başkenti Bursa*, çev. Neslihan Er, Hamit Er, Aykut Kazancıgil, Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010.
- Gelir Çelebi, Azize, *93 Numaralı Mühimme Defteri (1069-1071/1658-1660) (Tahvil-Transkripsiyon ve Özet)*, yüksek lisans tezi, T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 2008.
- Gravürlerle Türkiye Anadolu 1*, yay. Mustafa Sevim, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2002.
- Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't Tevârih*, yay. İsmet Parmaksızoğlu, C 1-4, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1974-1992.
- Hüdâvendigâr Livası Tahrir Defterleri 1*, haz. Ömer Lûtfi Barkan-Enver Meriçli, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâme-i Resmîsi H 1325 – M 1907*, C 2, haz. Hüseyin Delil-Ömer Faruk Dinçel, Bursa İl Özel İdaresi, Bursa 2013.
- İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr Fi Nevâib-i Timûr*, (Bozkırdan Gelen Bela), çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.
- İbn-i Kemal, *Tevârih-i Al-i Osman*, II. Defter, haz. Şerafettin Turan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.
- İhtifalçı Mehmet Ziya, *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, haz. Melek Çoruhlu, Kırkambar Yayınları, İstanbul, 2009.
- İlkışık, Metin O.-Yazar, Muhammet-Başaran, Sait, “Bursa, Hisar Bölgesi'nde Yer altı Radarı ile Arkeo-Jeofizik İncelemeler”, *Restorasyon Konservasyon*, S 7, İstanbul 2010, ss. 12-19.
- İnalçık, Halil, *Has-bağçede 'ays u tarab, Nedimler Şâûrler Mutrîbler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

- İnalçık, Şevkiye, “İbn Hâcer’de Osmanlı’lara Dair Haberler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C VI, S 3, Ankara 1948, ss. 189-195.
- İsmail Belig, Bursalı, *Güdeste-i Riyâz-ı İrfân Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân*, haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Ankara 1998.
- Jorga, Nicolae, *Büyük Türk*, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- Kafadar, Cemal, *İki Cihan Aresinde Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, çev. Ceren Çıkin, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2010.
- Karaaslan, Yusuf Ziya, “Osmanlı Devleti Döneminde Bursa Hamidiye Gurebâ Hastanesi” *HayatSağlık Sağlık ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S 13, İstanbul 2015, ss. 72-78.
- Karaçay Türkal, Nazire, *Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-Ca.1106/1654-7 Şubat 1695)*, Doktora Tezi, T.C. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 2012.
- Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, Cilt 1-4, haz. Hüseyin Algül vd., Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa, 2009.
- Keskin, Mustafa Çağhan, “Çağdaş Kaynaklarda Ankara Savaşı Sonrası Bursa Sarayı’nın Yağmalanması”, *Belleten*, C LXXVIII, S 283, Ankara 2014, ss. 891-906.
- Keskin, Mustafa Çağhan, “Gecikmiş Bir İade-i İtibar: Şehzade Mustafa Türbesi ‘Merkad-i Gülzar-ı Sultan Mustafa’”, *Ölüm Sanat Mekan V*, der. Gevher Gökçe Acar, DAKAM Yayınları, İstanbul 2015, ss. 252-268.
- Keskin, Mustafa Çağhan, “Osmanlı Sarayı’nda bir Sırp Prenses: Mileva Olivera Lazarevic”, *Bilig*, S 82, Ankara 2017, ss. 269-301.
- Kocaaslan, Murat, *IV. Mehmed Saltanatında Topkapı Sarayı Haremi İktidar, Sınırlar ve Mimari*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- Kritovulos, İstanbul’un Fethi, çev. Karolidi, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007.
- Le Grand D’Aussy, M., *The Travels of Bertrandon de la Broquiere, Counsellor & First Esquire-Carver to Philippe le Bon, Duke of Burgundy, to Palestine, and his Return from Jerusalem Overland to France, During the Years 1432 & 1433*, trans. Thomas Jones, James Henderson, Hafod 1807.

- Lowry, Heath W., *Seyyahların Gözüyle Bursa, 1326-1923*, çev. Serdar Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Lowry, Heath W., *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- Lubenau, Reinhold, *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*, Cilt 3, ed. W. Sahm, Königsberg 1915.
- Lubenau, Reinhold, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde, 1587-1589*, iki Cilt, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.
- Maydaer, Saadet, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa'da Bir Semt Hisar*, Emin Yayınları, Bursa 2009.
- Mehmet Halife, *Târih-i Gılmânî*, haz. Kâmil Su, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1976.
- Mustafa Sâfi, *Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-Tevârih'i*, haz. İbrahim Hakkı Çuhadar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi Sahaif-ül-ahbar fi Vekayi-ül-a'sâr*, çev. İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul t.y.
- Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naîmâ*, 7 Cilt, çev. Zuhuri Danişman, Zuhuri Danişman Yayınevi, İstanbul 1967.
- Necipoğlu, Gülru, *15. ve 16. yüzyılda Topkapı Sarayı Mimarî, Tören ve İktidar*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Nizamüddin Şami, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Ögel, Semra, "Geleneksel Türk Evi'ne Bir Kaynak Olarak Topkapı Sarayı", *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık III*, İstanbul 1988, ss. 26-46.
- Öz, Tahsin, "Edirne Yeni Saray'ında Kazı ve Araştırma", *Edirne: Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1965, s. 217-222.
- Özer, Mustafa, *Edirne Sarayı: Kısa Bir Değerlendirme*, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1993.
- Pay, Salih, *1069-1070/1659-1660 Tarihli Bursa Şer'iyye Sicili (Analiz ve Değerlendirme)*,

- yüksek lisans tezi, T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1987.
- Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Cilt 2, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.
- Pococke, Richard, *A Description of the East, and Some Other Countries. Vol. II. Part II. Observations on the Islands of the Archipelago, Asia Minor, Thrace, Greece, and some other Parts of Europe*, London 1745.
- Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, yay. Süheyl Ünver, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.
- Rycaut, Paul, *The History of the Turkish Empire From the Year 1623. to the Year 1677. Containing the Reigns of the Three Last Emperours , Viz. Sultan Morat or Amurat IV Sultan Ibrahim, and Sultan Mahomet IV his Son, The XIII. Emperour Now Reigning*, London 1680.
- Sahillioğlu, Halil, "Avarız", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 4, İstanbul 1991, s. 108-109.
- Sazak, Şazuman, "Türk Bahçe Sanatına Bir Örnek: Edirne Sarayı Bahçesi", *Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, C 6, S 2, Edirne 2005, ss. 9-16.
- Schiltberger, Johannes, *Türkler ve Tatarlar Arasında 1394-1427*, çev. Turgut Akpınar İletişim Yayınları, İstanbul 1997.
- Sevim, Sezai, "Osmanlı'nın Kuruluş Devri Saray Anlayışı ve Bursa Sarayı", *Bursa'da Zaman*, Kayıp Bir Hazine: Bursa Bey Sarayı, S 10, Bursa 2014, ss. 18-23.
- Solak-Zâde Mehmed Hemdemî Çelebî, *Solak-Zâde Tarihi*, Cilt 2, haz. Vahit Çabuk, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1989.
- Spon, Jacob & Wheler, George, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant: fait aux années 1675. & 1676*, Cilt 1, Chez Henry & Theodore Boom, Amsterdam 1679.
- St. Laurent, Beatrice, *Ottomanization and Modernization. The Architectural and Urban Development of Bursa and the Genesis of Tradition 1839-1914*, doktora tezi, Harvard University The Fine Arts Department, Cambridge, Massachusetts 1989.
- Şakiroğlu, Mahmut H., "Cem Sultan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 7, İstanbul 1993, ss. 283-284.
- Şehsuvaroğlu, Halûk, *Bursa Sarayı*, TTOK, İstanbul 1957.

- Texier, Charles, *Description de l'Asie Mineure faite par ordre du gouvernement français, de 1833 à 1837*, Cilt 1-3, Paris 1839/1840.
- Texier, Charles, “*Küçük Asya*” *Bithynia*, haz. Raif Kaplanoğlu, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.
- Thévenot, Jean, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*. Parts 1-3, R. L'Est-range. London 1686.
- Thévenot, Jean, *L'Empire du Grand Turc (vu par un sujet de Louis XIV, Jean Thévenot)*, haz. François Billaçois, Calmann-Levy, Paris 1965.
- Thévenot, Jean, *Thévenot Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.
- Thys-Şenocak, Lucienne, *The Yeni Valide Mosque Complex in Eminönü, Istanbul*, doktora tezi, University of Pennsylvania, Philadelphia PA 1994.
- Thys-Şenocak, Lucienne, *Hadice Turhan Sultan Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler*, çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.
- Tonak, Hacı, “Kayıp Bir Hazine: Bursa Bey Sarayı”, *Bursa'da Zaman*, Kayıp Bir Hazine: Bursa Bey Sarayı, S 10, Bursa 2014, ss. 3-7.
- Tournefort, Joseph Pitton de, *Relation d'un voyage du Levant fait par Ordre du Roy, contenant l'histoire ancienne et moderne des plusieurs isles de l'Arcipel, de Constantinople, des cotes de la Mer-Noire, de l'Armenie, de la Georgie, des frontieres de Perse, et de l'Asie-Mineure*, Amsterdam 1718.
- Tournefort, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktaş- Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.
- Türkün Dostoğlu, Neslihan-Oral, Elif Özlem, “Bir Osmanlı Başkenti Bursa'nın Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Fiziksel Değişim Süreci”, *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı “Uluslarüstü Bir Miras”*, ed. Nur Akın-Afife Batur-Selçuk Batur, YEM Yayınları, İstanbul 2000, ss. 221-229.
- von Brenner, Ignaz, *Ausflug von Konstantinopel nach Brussa in Kleinnasien, Wien und Triest* 1824.
- Wheler, George, (Efq: in Company Dr. Spon of Lyons), *A Journey into Greece*, In Sir Books, London 1682.
- Yerasimos, Stephanos, *Les Voyageurs Dans L'Empire Ottoman (XIV^e - XVI^e siècles) Bibli-*

ographie, Itinéraires et Inventaire des Lieux Habités, Imprimerie de la Société Turque D'Histoire, Ankara 1991.

Yıldız, Murat, *92 Numaralı ve 1657-1658 Tarihli Mühimme Defteri (Değerlendirme-Transkripsiyon-Dizin)*, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 2005.

Yılmaz, Hakan, “Yeni Kaynaklara Göre Bursa Beg-Sarayı'nın Orhan Gâzî Döneminde İnşâ Edilen İlk Bölümleri”, *Taç Mimarlık Arkeoloji Kültür Sanat Dergisi*, S 7, İstanbul 2015-2016, ss. 54-65.

Yılmaz, Ziya (haz.), *İsâ-Zâde Târîhi (Metin ve Tahlil)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1996.

Yücel, Erdem, “Yeni Cami Hünkâr Kasrı”, *Arkitekt*, S 320, İstanbul 1965, ss. 115-119.

Yücel, Erdem, “Yeni Cami Hünkâr Kasrı”, *Türkiyemiz*, S 6, İstanbul 1972, ss. 16-27.

EKLER



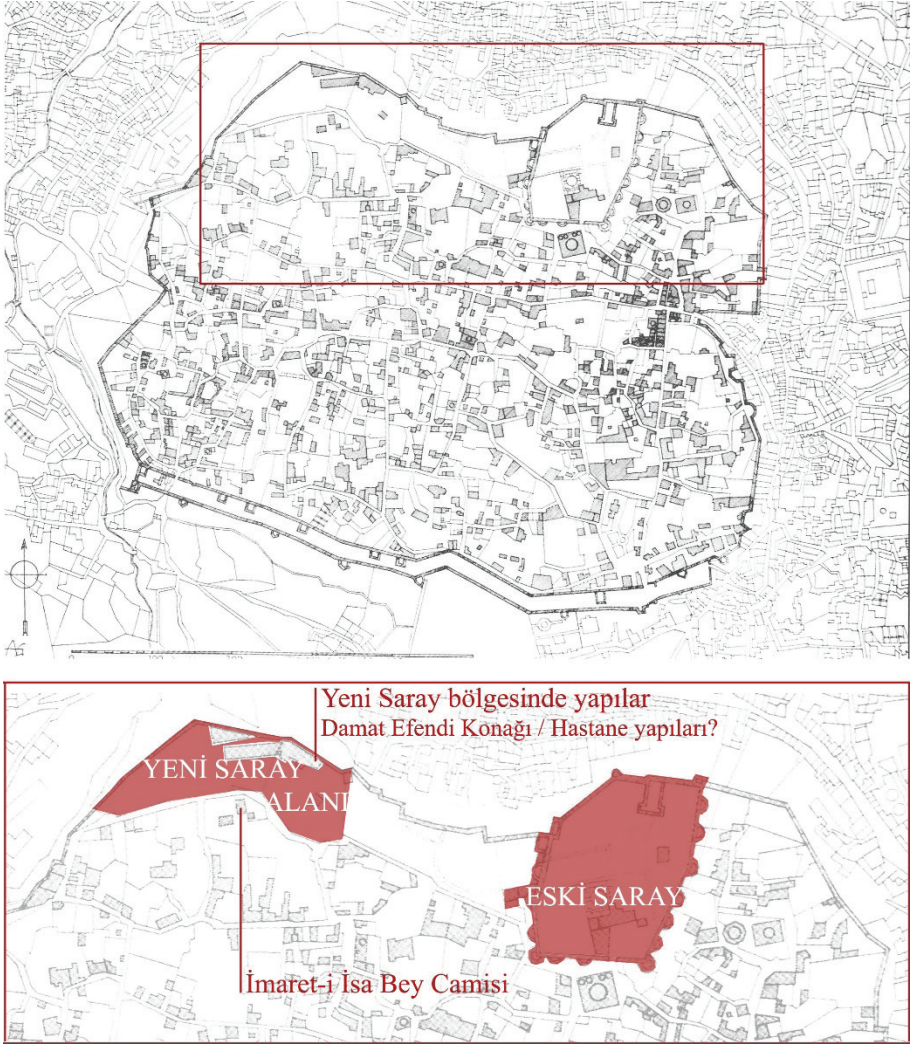
Ek 1: İmaret-i İsa Bey Mahallesi'ndeki istimlaka ilişkin Bursa Şer'iyye Sicilleri'ndeki 1659 tarihli kayıt (D. nr.: B.131, vr. 66b, sicil: 290'den Hakan Yılmaz, "Yeni Kaynaklara Göre Bursa Beg-Sarayı'nın Orhan Gâzi Döneminde İnşâ Edilen İlk Bölümleri", *Taç Mimarlık Arkeoloji Kültür Sanat Dergisi*, S 7, İstanbul 2015-2016, ss. 54-65).



Ek 2: 1880 tarihli haritada “Eski-Sera” olarak gösterilen Yeni Saray Bölgesi (Osmangazi Belediyesi Arşivi’nden Saadet Maydaer, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa’da Bir Sente Hisar*, Emin Yayınları, Bursa 2009, s. 309).



Ek 3: 1701 tarihinde Bursa’yı ziyaret eden Tournefort’un gravüründe Hisar Bölgesi kuzey yamacında yapılaşma (*Gravürlerle Türkiye Anadolu 1*, yay. Mustafa Sevim, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2002).



Ek 4: Eski ve Yeni Saray (Albert Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, çev. Neslihan Er, Hamit Er, Aykut Kazancıgil, Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 24'ten işlenerek).



Ek 5: Yeni Saray Yerleşim alanını gösteren uydu fotoğrafı (www.googleearth.com)



Ek 6: Hisar yamacında (2 numara ile) Ahmed Vefik Paşa Hastanesi'ni gösteren tarihsiz fotoğraf (www.wowturkey.com)